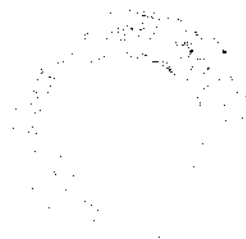

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΚΟΙΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ :ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΘΕΜΑ
«ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ: ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ
ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΠΙΣΤΩΝ»**

**ΜΑΡΙΑ ΞΥΛΟΥΡΗ (398Μ025)
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2000**

**ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΛΥΤΡΑΣ, Α., Επ. Καθηγητής
ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, Α., (επιβλέπων), Επ. Καθηγητής
ΣΑΡΡΗΣ, Ν., Καθηγητής**

***“Είμαι ένας ελεύθερος
σκεπτόμενος πιστός”***

N. ΜΠΕΡΝΤΙΑΤΕΦ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι σχέσεις θρησκευτικής πίστης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων δοκιμάζονται στις περιπτώσεις, όπου το κράτος επιλέγει να ντύσει με κοσμικό τρόπο τη θρησκευτική εξουσία. Η παραβίαση της προστασίας του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ένα πρόβλημα, που τίθεται με ιδιαίτερη ένταση στη χώρα μας, λόγω των στενά παραδοσιακά σχέσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το κράτος, σχέσεις οι οποίες παίρνουν τη μορφή αλληλεξαρτήσεων, αμοιβαίων υποχωρήσεων και αμφίδρομων εξουσιάσεων, ανάλογα τις εκάστοτε ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Η διαπλοκή των δύο αυτών φορέων συνέτεινε, μέσα από διάφορες ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες, στην ευνοϊκή αντιμετώπιση της «επικρατούσας» Ορθόδοξης θρησκείας και των επίσημων εκφραστών της, από τα θεσμοθετημένα όργανα της Πολιτείας και, επιπλέον, συνδέθηκε με την αποτυχία της ελληνικής έννομης τάξης, αναφορικά με την δημοκρατική επιταγή προστασίας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Ο κρατικός προστατευτισμός, η εξουσιολαγνεία, ο αυταρχισμός, ο αντάρεσκος απομονωτισμός, καθώς και η συνακόλουθη φυγή και στείρα εμμονή προς το παρελθόν, με την ταυτόχρονη προώθηση «εθνοσωτήριων» επιδιώξεων, αποτελούν μερικές από τις όψεις που συνθέτουν, σήμερα, την κρατικοπολιτική ιδεολογία, που ασκεί η επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία και η οποία αντίκειται στον οικουμενικό χαρακτήρα της. Η θρησκεία αντιμετωπίζεται ως κρατική ιδεολογία, που επιβάλλεται με τα δεκανίκια της δημόσιας εξουσίας, γεγονός που εκκόλαψε αλλά και ευνοεί, ακόμα και σήμερα, την πελατειακή αξιοποίηση της και την ανάπτυξη διαχειριστικών αντιλήψεων και πρακτικών από την πολιτική ηγεσία και εξουσία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
---------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

-Οι σχέσεις αμφίδρομης δέσμευσης και σύζευξης, μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας, σήμερα στην Ελληνική κοινωνία.....	10
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Θρησκεία και Ιδεολογία

-Η Θρησκεία ως μια μορφή ιδεολογίας.....	15
-Η Εκκλησία ως Ιδεολογικός Μηχανισμός του Κράτους.....	23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Η κρατικοποίηση της Εκκλησίας και η εθνικοποίηση του Ορθόδοξου μηνύματος της

-Ιστορική αναδρομή: Βυζάντιο και Οθωμανική Αυτοκρατορία. (Η συμμετοχή της Ορθοδοξίας στο σχηματισμό της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας).....	29
-Η κρατικοπολιτική ιδεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.....	43
-Το εθνικό περιεχόμενο της ταυτότητας των Ελλήνων και η σχέση του με την Ορθόδοξη παράδοση.....	67

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, ως παράγοντας διαφοροποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού

- Ορισμός και προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας από το Σύνταγμα.....	85
- Η σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας.....	89
- Η θρησκευτική ελευθερία και οι θρησκευτικές μειονότητες.....	92
- Διακρίσεις και παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας.....	96
- Η ειδική μεταχείριση της «επικρατούσας» θρησκείας και τα προνόμια των πιστών της.....	104

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	107
-------------------	-----

BΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

-Βιβλία και Επιστημονικά άρθρα.....	112
-Ανώνυμα και επώνυμα άρθρα εφημερίδων.....	117

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή θα επιχειρήσει να ασχοληθεί και να διερευνήσει ένα από τα πλέον μείζονα θέματα, που έχουν απασχολήσει τον σύγχρονο Έλληνα και όχι μόνο, το οποίο συνδέεται με το ιδιαίτερα σύνθετο και ευαίσθητο θέμα των σχέσεων της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με το κράτος. Η ιδιαιτερότητα του θέματος και η δυσκολία προσέγγισης, μας οδηγεί στην αναζήτηση μιας πιο συγκεκριμένης οδού ανάλυσης και ερμηνείας του. Η οπτική, μέσα από την οποία θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε το υπό εξέταση θέμα, συνδέεται με την κρατικοπολιτική ιδεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το εθνικό περιεχόμενο αυτής της ιδεολογίας, και πως οποιαδήποτε απόκλιση από το κυρίαρχο δόγμα μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό ορισμένα άτομα ή και ομάδες.

Αρχικά θα περιγράψουμε το πλαίσιο των σχέσεων Εκκλησίας με το κράτος, σήμερα, στην ελληνική κοινωνία. Η διαπλοκή, αυτή, των δύο φορέων και οι επεμβάσεις αμφοτέρων, οδηγούν στη διαμόρφωση σχέσεων εξάρτησης, διαπλοκής, υποταγής και προστασίας. Η Εκκλησία διαπλέκεται με το κράτος, τελεί κάτω από την προστατευτική ασπίδα του, ενώ η Πολιτεία επεμβαίνει αντίστοιχα και ρυθμίζει ένα σημαντικό μέρος των εκκλησιαστικών πραγμάτων.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία και το κράτος συνιστούν σήμερα ένα δίπολο εξουσίας- που προέρχεται από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία- στο οποίο δεν αναπτύχθηκε καμία δυναμική, ως προς την ισότητα των δύο εξουσιών, και οι σχέσεις ανάμεσα τους είναι όπως τις γνωρίζουμε ακόμα και σήμερα: σχέσεις ιεραρχίας και ταυτόχρονα σχέσεις συγχωνευτικές, με τάσεις μείωσης της εξουσίας του αντιπάλου, ανάλογα με τα συμφέροντα της στιγμής, σχέσεις αμοιβαίας κυριαρχίας και υποταγής.

Το ενδιαφέρον κάθε θρησκείας, όπως βέβαια και της Χριστιανικής Ορθοδοξίας, έγκειται στο γεγονός ότι μπορεί να φωτίσει ιστορικά αλλά και συγκυριακά τις σχέσεις παραγωγής, τις σχέσεις εξουσίας αλλά και τις σχέσεις ιδεολογίας και νοήματος, που δομούν κάθε κοινωνία σε ορισμένη χρονική στιγμή. Σε αυτό το πλαίσιο η Ορθοδοξία, είναι φορέας των παραπάνω σημασιών, που εξηγούν το σύνολο των ιδεολογιών και των κοινωνικών σχέσεων, στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να αποσαφηνίσουμε τους όρους της ιδεολογίας και των ιδεολογικών μηχανισμών, να αναφέρουμε τις λειτουργίες τους και να περιγράψουμε πως όλα αυτά συνδέονται με τη θρησκεία και την Εκκλησία. Η προοπτική μέσα από την οποία εξετάζουμε τη θρησκεία, στηρίζεται στην υπόθεση ότι η θρησκεία συνιστά μια μορφή ιδεολογίας και ως τέτοια, στοχεύει στη διατήρηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, στην επιβεβαίωση της «φυσικότητας» και «νομιμότητας» της, ενώ αντίστοιχα η Εκκλησία αποτελεί ένα από τους πιο ισχυρούς ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, που συντείνει προς την παραπάνω κατεύθυνση. Η Εκκλησία, από πνευματικό καθίδρυμα μετατρέπεται σε μηχανισμό παραγωγής ιδεολογίας, εμπλέκεται με την κοσμική εξουσία και προσπαθεί να εδραιώσει ένα κεντρικό και κυρίαρχο ρόλο, τόσο έναντι των άλλων θρησκειών, όσο και μέσα στην κοινωνία έναντι των άλλων ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους.

Η δεσπόζουσα θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία έως σήμερα, σηματοδότησε το σχηματισμό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Η πολύπλευρη και αντιφατική, ενδεχομένως, σε κάποιες στιγμές παράδοση του ελληνισμού, βρίσκεται στη βάση της σύγχυσης που παρατηρείται στο περίγραμμα της νεοελληνικής ιδεολογίας: η κλασική αρχαιότητα, όπου απρόσωπη πόλη και πολίτης είναι σε αρμονική αλληλεξάρτηση, το Ορθόδοξο Βυζάντιο, όπου το

ανθρώπινο δεν υπάρχει παρά μόνο μέσα και δια μέσου του θείου, το άτομο είναι απόλυτα υποταγμένο στην προσωπική βούληση του μονάρχη-ως μοναδικής πηγής δικαίου- ο καθοριστικός ρόλος της Ορθοδοξίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία, το κίνημα του Διαφωτισμού και η επιρροή της δύσης, οι αγώνες για την απελευθέρωση του έθνους έως τη Μεγάλη Ιδέα, αποτέλεσαν στοιχεία που δεν κατάφεραν πάντα να διασαφηνίσουν πλήρως την νεοελληνική ιδεολογία και να εξαλείψουν τις αντιφάσεις, που μας ακολουθούν μέχρι και σήμερα. Χαρακτηριστική ένδειξη, όπως αναφέρει ο Ν. Σβορώνος, αποτελεί το γεγονός ότι είμαστε ο μόνος λαός στην Ευρώπη που θέτει, ακόμα, πρόβλημα ταυτότητας.

Το κεντρικό ερώτημα που ανακύπτει και επιχειρούμε να διαπραγματευτούμε, είναι το πώς διατυπώνεται, και μέσα από ποιες διαδικασίες και μηχανισμούς αναδύεται η κρατικοπολιτική ιδεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ως κυρίαρχης άποψης και ως μηχανισμού που μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό, εκείνων που δεν ασπάζονται την Ορθόδοξη παράδοση, μέσα από την άμεση διαπλοκή της Εκκλησίας με την εξουσία και πώς με τη σειρά της αυτή η κρατικοποίηση της Εκκλησίας προσδιορίζει το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων.

Η εθνική ταυτότητα ενός λαού δεν είναι μία και αμετάβλητη, αλλά συνδέεται και τροποποιείται σε κάθε ιστορική στιγμή, χρησιμοποιώντας δημιουργικά τα στοιχεία της παράδοσης με τα νέα στοιχεία, που έχει κατορθώσει να δημιουργήσει ένας λαός στην ιστορική διαδρομή του. Ο τρόπος με τον οποίο η ελληνική Ορθοδοξία προσδιορίζει τον άνθρωπο και την ιδιαιτερότητα του, ταυτίζεται με τον τρόπο που οι Έλληνες αντιλαμβάνονται πολλές από τις προσδιοριστικές πτυχές της ταυτότητας τους. Η Ορθόδοξη Εκκλησία συνδέθηκε πολύ στενά με την πορεία του ελληνικού έθνους, επηρεάζοντας με ιδιαίτερο τρόπο την εξέλιξη του, η «εθνικοποίηση», όμως, του μηνύματος της και η συνεχής επίκληση ότι εκείνη διαφύλαξε το έθνος,

αποκαλύπτει την αλλοίωση του οικουμενικού χαρακτήρα της Ορθοδοξίας και επέτρεψε, ταυτόχρονα, την σύνδεση της με μια ιδεολογία, που εκφράζει εθνικιστικές επιδιώξεις και φονταμεταλιστικές τάσεις στην ελληνική πραγματικότητα.

Συνεχίζοντας, θα δείξουμε πως η θρησκεία μέσα από την Εκκλησία σήμερα στην Ελλάδα, συνιστά παράγοντα κοινωνικής ή και οικονομικής διάκρισης και διαφοροποίησης και οδηγεί σε κοινωνικό αποκλεισμό, πως δηλαδή η θρησκευτική πίστη μπορεί να λειτουργήσει ως επιταγή διαφοροποίησης.

Αρχικά θα προσδιορίσουμε την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, τι σημαίνει δηλαδή, πως ορίζεται, αλλά και πως κατοχυρώνεται και προστατεύεται, μέσα από το Σύνταγμα και τους Νόμους. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στους περιορισμούς κάτω από τους οποίους τελεί η θρησκευτική ελευθερία, τότε δηλαδή γίνεται σχετική και ποιες είναι οι συνέπειες αυτής της «σχετικότητας», απέναντι στους πολίτες που δεν ασπάζονται το κυρίαρχο Ορθόδοξο δόγμα, κάνοντας μια σύντομη αναφορά της κατάστασης των θρησκευτικών μειονοτήτων σήμερα στην Ελλάδα.

Τελειώνοντας, θα αναφερθούμε στις κυριότερες διακρίσεις, που απορρέουν από την παραβίαση του θεμελιώδους δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, τις οποίες υφίστανται σήμερα οι άθρησκοι, οι ετερόδοξοι ή εκείνοι που πρεσβεύουν διαφορετικές θρησκείες από την Ορθόδοξη θρησκεία, ως αποτέλεσμα της κυρίαρχης θέσης, που κατέχει σήμερα η Εκκλησία και της ειδικής μεταχείρισης της από το κράτος, καθώς και των αντίστοιχων προνομίων που απολαμβάνουν τα μέλη της, ως μέλη της «επικρατούσας», κρατικά προστατευόμενης θρησκείας. Όλα αυτά βέβαια σε αντιδιαστολή με τα εμπόδια, τις ανισότητες και τις διακρίσεις που υφίστανται τα μέλη των μειονοτικών θρησκευτικών ομάδων: πως δηλαδή η στενή διαπλοκή και οι σχέσεις εξάρτησης, μεταξύ της Εκκλησίας και της Πολιτείας, είναι δυνατό να οδηγήσουν σε μια μη ουδέτερη στάση της Πολιτείας, απέναντι σε όλους τους πολίτες

και να κατευθύνουν σε μια μη «αντικειμενική» ερμηνεία των συνταγματικών επιταγών και των νόμων, διαμέσου μιας «πλειοψηφικής» δικαιολόγησης, που έχει μια δυσμενή και αρνητική κατάληξη στην αντιμετώπιση των μη ορθοδόξων, και εδράζει την αιτιολόγηση της στην προσπάθεια της Εκκλησίας και του κράτους να διατηρήσουν τις «ισορροπίες» που υφίστανται- μέσω των αμοιβαίων εξαρτήσεων, των αμοιβαία επωφελών πελατειακών σχέσεων και των σχέσεων κυριαρχίας που διατηρούν.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

- *Οι σχέσεις αμφίδρομης δέσμευσης και σύζευξης, μεταξύ κράτους και Εκκλησίας, σήμερα στην ελληνική κοινωνία.*

Ένα από τα πλέον συζητημένα θέματα των ημερών μας, είναι αυτό των σχέσεων της Εκκλησίας και Πολιτείας. Η «συμβίωση» τους κάθε λίγο αποδεικνύεται προβληματική και στην καλύτερη των περιπτώσεων η ισορροπία στηρίζεται σε πολύ ευαίσθητα «δεδομένα». Ο σφιχτός εναγκαλισμός του κράτους με την Εκκλησία αποτελεί μια μόνιμη πηγή έντασης στη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία, με αρκετές τις στιγμές της ρήξης, των διχασμών και του φανατισμού. Οι αφορμές κάθε φορά ήταν ποικίλες και πολλές, όμως ποτέ δεν αποτολμήθηκε ουσιαστικά, να κοπεί αυτός ο «ιερός δεσμός» μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας.

Η Εκκλησία επωφελείται από την διαπλοκή αυτή με το κράτος, για να διατηρήσει τα «κεκτημένα» της και διεκδικώντας παράλληλα ένα ευρύτερο ρόλο, κατά τρόπο που θέτει εν αμφιβόλω τη συνταγματική τάξη και τους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρας μας. Η Πολιτεία αποφεύγει να ρυθμίσει, κατά οριστικό και σύγχρονο τρόπο, αυτές τις σχέσεις και να προχωρήσει στον πλήρη θρησκευτικό αποχρωματισμό της. Οι στενές σχέσεις, που έχουν εγκαθιδρυθεί ανάμεσα στο κράτος και την Εκκλησία, είναι σχέσεις αμοιβαίας κυριαρχίας και υποταγής και σχέσεις αλληλεξάρτησης. Οι σχέσεις αυτές είναι σχέσεις εξάρτησης, γιατί οι δύο αυτές εξουσίες διαπλέκονται

μεταξύ τους, επεμβαίνοντας και ρυθμίζοντας η μια τα θέματα της άλλης, κατά τρόπο καθοριστικό. Ταυτόχρονα υφίστανται σχέσεις υποταγής και κυριαρχίας, εφόσον δεν τολμούν να χωριστούν πλήρως, με αντίστοιχο διαχωρισμό των καθηκόντων και των αρμοδιοτήτων τους, ώστε ο χωρισμός αυτός να τους επιτρέψει την ανάπτυξη μιας αυτόνομης δράσης. Η Εκκλησία παραμένει υπό την προστασία της κρατικής ασπίδας, στηριζόμενη στα δεκανίκια της δημόσιας εξουσίας και αντίστοιχα το κράτος αναλαμβάνει αυτό τον πατερναλιστικό ρόλο απέναντι της, μη θέλοντας να διαταράξει τις ισορροπίες χρόνων, πάνω στις οποίες βασίζονται οι πελατειακές σχέσεις που διατηρεί με την εκκλησιαστική ηγεσία, ενώ το ίδιο το κράτος υποκύπτει συχνά στις πιέσεις της Εκκλησίας, αδυνατώντας να προβεί σε ένα πλήρη χωρισμό των δύο μερών¹.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία οργανώνεται, σήμερα ως κρατικός θεσμός και αποτελεί τμήμα της Δημόσιας Διοίκησης, ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου. Υπόκειται στην εποπτεία του κράτους, αλλά βρίσκεται ταυτόχρονα κάτω από την προστατευτική ομπρέλα της κρατικής εξουσίας, απολαμβάνοντας προνόμια και δικαιώματα, που απορρέουν από τη συνταγματική εύνοια και προστασία που της προσδίδεται ως «επικρατούσας». Το «επικρατούν» αυτό είναι αποτέλεσμα του «ειδικού» βάρους, που είχε η Ορθόδοξη Εκκλησία ως σηματοδότης της ελληνικότητας και, παράλληλα, αντανάκλα την συμπόρευση κλήρου και Πολιτείας, σε διάφορες ιστορικές περιόδους με σκοπό τη «διάσωση» του ελληνικού έθνους. Η συνεργασία και η σύμπραξη αυτή των δύο μερών, οδήγησε στην στενή διαπλοκή και αλληλεξάρτηση των παραπάνω

¹ Βλ. χαρακτηριστικά την αδυναμία της πολιτικής και κυβερνώσας ηγεσίας, να προβεί σε μια τέτοια προοπτική χωρισμού Εκκλησίας και κράτους, τις αντίστοιχες πιέσεις που δέχεται από την εκκλησιαστική ηγεσία και την συνακόλουθη υποχώρηση των κυβερνήσεων, ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος το 1986, στον Σωτηρέλλη, Γ., (1999), «Η φυγομαχία της συνταγματικής πολιτικής», σε *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα, σ.σ.41-59.

φορέων, αλλά και στην ανάπτυξη μιας συμβιωτικής σχέσης, όπου κάθε πλευρά αναμένεται να στηρίζει την άλλη στον αντίστοιχο χώρο της δικαιοδοσίας της.

Η Εκκλησία «εθνικοποιείται» διοικητικά, γεγονός που συνεπάγεται ότι η αυτοκέφαλη διοίκηση της υπάγεται στις επιλογές της πολιτικής ηγεσίας, ενώ παράλληλα οι κληρικοί στηρίζουν την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση να πρωτοστατούν σε «εθνικές» πρωτοβουλίες². Για τη συνεχή εθνοποιητική συμβολή της, απολαμβάνει κρατικής προστασίας και χρηματοδότησης και εκμεταλλευόμενη την ουσία της ελληνικής εθνότητας, ενισχύει τη δική της πολιτική εξουσία.

Έτσι, πέρα από τις αμιγώς εκκλησιαστικές υποθέσεις και τα θέματα σχετικά με το δόγμα, η Πολιτεία επεμβαίνει και ρυθμίζει αρκετά από τα εκκλησιαστικά πράγματα: ο Καταστατικός Χάρτης με τον οποίο ρυθμίζονται τα εσωτερικά θέματα της Εκκλησίας, αποτελεί νόμο του κράτους, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει τους Μητροπολίτες και τον Αρχιεπίσκοπο, οι Μητροπόλεις αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, η Πολιτεία ρυθμίζει με ειδικούς νόμους την ιερατική εκπαίδευση και τις ιερατικές σχολές, ενώ κατέχει και τον δικαστικό έλεγχο για υποθέσεις με εκκλησιαστικό περιεχόμενο³. Η Εκκλησία απαρνείται την αυτονομία της, αποδεχόμενη την ανάμιξη του κράτους σε εσωτερικά θέματα της, θέλοντας να προσδώσει πολιτειακό κύρος στις πράξεις της, να προσθέσει στη δική της επιρροή και αυτήν της Πολιτείας, ενισχύοντας έτσι τη δική της δημόσια εξουσία και διευρύνοντας το χώρο επιρροής της.

² Η Εκκλησία, σε διάφορες ιστορικές περιόδους από τη Μεγάλη Ιδέα έως και το Μακεδονικό, το Σερβικό, το Κυπριακό, αναλαμβάνει να στηρίζει τις «εθνικές» πρωτοβουλίες της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας (όπως θα αναλύσουμε διεξοδικά σε επόμενο κεφάλαιο, σχετικά με το ρόλο της Ορθοδοξίας στην εθνική μας ταυτότητα και την εθνικοποίηση του Ορθόδοξου μηνύματος της). Βλ. σχετικά στον Αγουρίδη, Σ., (1994), «Νέα Ρεύματα στην Ελληνική Θεολογία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, σ.σ. 423-426.

³ Για το θέμα του κανονικού Δικαίου και Εκκλησίας βλ. σχετικά στον Μπούμη, Π., (1991), *Κανονικόν Δίκαιον*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Θεολογική Σχολή Αθηνών, σ. σ. 91-104.

Η συνταγματική αναγνώριση της Ορθόδοξης θρησκείας ως «επικρατούσας» και η αντίστοιχη συνταγματική «εύνοια» που δείχνει το κράτος απέναντι στην Εκκλησία, η υποχρεωτική θρησκευτική εκπαίδευση, η μισθοδοσία και η συνταξιοδότηση του Ορθόδοξου κλήρου από το κράτος, η άδεια από τους Μητροπολίτες για την ανέγερση ναών άλλων θρησκειών ή δογμάτων και πολλά άλλα θέματα-τα οποία θα αναλύσουμε παρακάτω-βρίσκονται στον αντίποδα της παραπάνω σχέσης αλληλεξάρτησης και υποταγής, της Πολιτείας από την Ορθόδοξη Εκκλησία.

Οι σχέσεις αυτές κράτους και Εκκλησίας έχουν αναχθεί σταδιακά, μέσω αμοιβαίων εξαρτήσεων και πελατειακών σχέσεων, σε σχέσεις μιας κρατικοθρησκευτικής εξουσίας, που αντιστρατεύεται τη θρησκευτική ελευθερία. Η αποτυχία της Πολιτείας να προχωρήσει σε ένα χωρισμό κράτους και Εκκλησίας⁴, αντανakλά μια εικόνα εξουσιαστικής ταύτισης της Εκκλησίας με το δημόσιο χώρο από θέση υπεροχής, απεικονίζοντας παράλληλα την υποταγή της πολιτικής σε κατεστημένες πελατειακές και διαχειριστικές αντιλήψεις και πρακτικές (θέματα τα οποία θα αναλύσουμε σε επόμενες ενότητες).

Σήμερα, προβάλλει πιο επιτακτική ίσως από ποτέ, η ανάγκη η Εκκλησία και η Πολιτεία να συνδιαλεχθούν για τα θέματα που τους απασχολούν, και να δώσουν λύσεις οριστικές, διαφορετικά ελλοχεύει ο κίνδυνος νέες εστίες προβλημάτων να ανακύπτουν συχνά. Τα θέματα της μοναστηριακής περιουσίας, της Εκκλησιαστικής Δικαιοσύνης, της Εκπαίδευσης, της προστασίας των θρησκευτικών μειονοτήτων, της αναγραφής του θρησκευματος στα δελτία των ταυτοτήτων και αρκετά άλλα θέματα-που άπτονται γενικότερα του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όπου υπάρχει ένα πλέγμα διατάξεων, νόμων και ρυθμίσεων, στα οποία εμπλέκεται η μια εξουσία με την άλλη- είναι ζητήματα για τα οποία καθίσταται επιτακτική η ανάγκη

ρύθμισης και εναρμόνισης τους με τα σύγχρονα δεδομένα. Αν και η χώρα μας, ως προς τα οργανωτικά πλησιάζει τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ως προς τα συνειδησιακά αποτελεί μεμονωμένη ιδιαιτερότητα.

«*Το πρόβλημα*», επισημαίνει ο συνταγματολόγος Γ. Σωτηρέλης, «δεν είναι το συνταγματικό “δέον” αλλά το νομικοπολιτικό “είναι”. Ο τρόπος δηλαδή που τα συνταγματικά δεδομένα εξειδικεύονται από τη νομοθετική και διοικητική εξουσία⁵...».

Δεν είναι, όμως, μόνο η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, που απολαμβάνει προστασίας και εμπλέκεται άμεσα με την κρατική εξουσία: «*με την εξαίρεση της Γαλλίας κανένα κράτος της Ε.Ε., δεν είναι αυστηρά “κοσμικό”*»⁶. Έτσι θα λέγαμε ότι η Ελλάδα τοποθετείται κάπου στη μέση, σε μια κλίμακα διαβάθμισης από το πλήρες αθρησκευτικό κράτος μέχρι το άλλο αντίθετο άκρο της, το θεοκρατικό κράτος.

⁴ Για τη συνταγματικότητα του χωρισμού, του κράτους από την Εκκλησία, βλ. σχετικά, Σταθόπουλος, Μ., (1993), *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. σ. 33-41.

⁵ .Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του Καλογερόπουλου, Ν., (07-07-2000), «*Τόσο κοντά, τόσο μακριά*», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.

⁶ Βλ. στο ίδιο άρθρο, ο. π. σημ.5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ.

- *Η θρησκεία ως μια μορφή ιδεολογίας.*

Η θρησκεία είναι πάνω απ' όλα, μια οικονομική και πολιτική θεωρία και έπειτα είναι ιδεολογική και νοηματική. Θα μπορούσαμε να δώσουμε ένα πολύ γενικό ορισμό⁷ της θρησκείας προσδιορίζοντας την, ως ένα σύστημα αντιλήψεων και αξιών, μέσα από το οποίο δημιουργούνται σκέψεις και ταυτότητες ή σύμφωνα, με τον Ε. Ντυρκάιμ⁸, η θρησκεία αποτελεί ένα σύστημα δοξασιών και πράξεων που αναφέρεται σε ιερά πράγματα, σε πράγματα απρόσιτα και απαγορευμένα, τα οποία ενώνουν όσους τα αποδέχονται σε μια ενιαία ηθική κοινότητα, την εκκλησία. Η θρησκεία συγκροτεί σχέσεις διαφοροποίησης, που είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε κοινωνικό αποκλεισμό και στην δημιουργία μειονοτήτων, καθορίζοντας σχέσεις εξουσίας, σχέσεις παραγωγής και σχέσεις νοήματος και ιδεολογίας. Εμφανίζεται σαν την πρώτη προσπάθεια οργανωμένης σκέψης, που προσπαθεί να εξηγήσει την δημιουργία και το σκοπό του κόσμου.

⁷ Ένας γενικός ορισμός της θρησκείας προβλέπει ότι: «α) αναλυτικά: "θρησκεία" είναι η πίστις εις όντα προσωπικά (πνεύματα, θεούς)...από τα οποία όμως εξαρτάται η ευτυχία και η δυστυχία του ανθρώπου αναλόγως καθ' όσον αυτός ακολουθεί τας εντολάς των και τα λατρεύει ή όχι, β) συνθετικά: "θρησκεία" είναι η δια λατρείας και ορισμένου βίου επιδιωκόμενη καλή σχέση των ανθρώπων με τους "θεούς"...», Ελευθερόπουλος, (1953), *Θρησκεία, Θεός, Ηθικότης και οι Άνθρωποι*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ.26.

⁸ Τσαούση, Δ.Γ.,(1995), *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ.511

Η θρησκεία σηματοδοτεί την μέγιστη θρησκευτική εξάρτηση και υποταγή σε μια απόλυτη και ολοκληρωτική εξουσία, την θεϊκή, που επιβάλλεται πάνω σε οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη, μέσα από ένα πρίσμα απόλυτης εξάρτησης από το θείο. Σύμφωνα με τον Α. Παπαρίζο⁹, «ο Θεός είναι το ενδιάμεσο που επιτρέπει στον άνθρωπο να εξυψωθεί έναντι της φύσης».

Ο Χριστιανισμός αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες μονοθεϊστικές θρησκείες, μαζί με την Ισλαμική και την Ιουδαϊκή. Ειδικότερα «Ο χριστιανισμός είναι η κοινότητα όλων όσων πιστεύουν ότι ο Ιησούς είναι ο Χριστός, ο Υιός του Θεού του ζώντος (Ματθ.16:16). Για πρώτη φορά στην Αντιόχεια επονομάστηκαν "Χριστιανοί" (Πραξ.11:26) οι πιστοί στον Ιησού Χριστό...Ο Χριστιανισμός είναι Εκκλησία, δηλαδή συσσωμάτωση των πιστών με τον Ιησού Χριστό, και λαμβάνει χώρα με την τέλεση του μυστήριου της Θείας Ευχαριστίας...»¹⁰. Τα δύο σημαντικότερα χαρακτηριστικά του Χριστιανισμού είναι το θεανθρώπινο στοιχείο και η τριαδικότητα. Μέσα από το θεανθρώπινο στοιχείο, προβάλλει ότι ο Χριστιανισμός δεν αποτελεί θρησκεία, αλλά είναι Εκκλησία, που έχει και θρησκευτικά ιδιώματα επιπλέον, ενώ η τριαδικότητα αυτή τον διαφοροποιεί, έναντι των άλλων μονοθεϊστικών θρησκειών.¹¹ Ένα τρίτο καθοριστικό στοιχείο της Χριστιανικής θρησκείας είναι η Εσχατολογία¹², η προτεραιότητα δηλαδή του χρόνου και της Ιστορίας, με την πρόταξη των έσχατων χρόνων και την έλευση της Δευτέρας Παρουσίας και της Τελικής Κρίσης της Ανθρωπότητας. Ο Χριστιανισμός όμως δεν είναι ατομική υπόθεση αλλά είναι Εκκλησία, συνιστά κοινωνικό έργο με μια διττή διάσταση: την κάθετη

⁹ Παπαρίζος, Α., (2000), προφορική ύλη στα πλαίσια του μαθήματος «Θρησκεία, Πολιτισμικές Ταυτότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός», στο Πάντειο Πανεπιστήμιο για το Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών: Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες.

¹⁰ Μπέζγος, Μ. (15.07.2000), «Η ταυτότητα της Εκκλησίας», Ειδικό Αφιέρωμα-Ελευθεροτυπίας σ.10

¹¹ Στο ίδιο, ο.π. σημ.10.

¹² Και οι τρεις μεγάλοι μονοθεϊσμοί- ο Χριστιανισμός, ο Ιουδαϊσμός και το Ισλάμ- έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την Εσχατολογία, αλλά διαφέρει ο τρόπος με τον οποίο την κατανοούν και την προσεγγίζουν.

συσσωμάτωση με το θεανθρώπινο του Χριστού και την οριζόντια με την Εκκλησιαστική κοινότητα, μέσω του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας.

Ο Χριστιανισμός, όπως όλες οι θρησκείες αποτελούν φορείς φαντασιακών κοινωνικών σημασιών και πρακτικών, που καθορίζουν αλλά και εξηγούν το σύνολο των ιδεολογιών και των κοινωνικών σχέσεων, σε δεδομένο κοινωνικό χώρο και χρόνο¹³. Αποτελεί ένα τρόπο θέσπισης μιας κοινωνίας σε οποιαδήποτε διάσταση, καθορίζει την ταυτότητα ενός λαού, και νοηματοδοτεί τις σχέσεις παραγωγής, τις σχέσεις εξουσίας και τις σχέσεις ιδεολογίας και νοήματος, της συμβολικής ενσωμάτωσης του ατόμου με τον κόσμο. Η θρησκεία, σύμφωνα με τον K. Marx¹⁴, είναι η πρακτική φιλοσοφία του λαού, που μπορεί να τον «αποκοιμίσει», όπως αυτό μπορούν να το κάνουν όλες οι κοσμοθεωρίες και οι ιδεολογίες. Η θρησκεία συνιστά, όμως, μια μορφή ιδεολογίας, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια.

Το ερώτημα του «τι είναι ιδεολογία», είναι ίσως, από τα πλέον πολύπλοκα και σύνθετα που έχουν κληθεί να απαντήσουν οι ανθρώπινες κοινωνίες, γιατί σχετίζεται άμεσα με την επιστήμη, τη θρησκεία, τη δομή της κοινωνικής οργάνωσης, την κουλτούρα, το κράτος, την οικονομική δραστηριότητα, τη γλώσσα κτλ. Μπορούμε να ορίσουμε την ιδεολογία, ως το σύστημα ιδεών που προσφέρει στο κοινωνικό υποκείμενο ερμηνείες, τόσο, για τον εαυτό του και την πραγματικότητα που το περιβάλλει, όσο και κατευθύνσεις για τη δέουσα συμπεριφορά και κοινωνική δράση μέσα σε αυτήν τη πραγματικότητα¹⁵. Η *«Ιδεολογία είναι ένα σύστημα ιδεών και αναπαραστάσεων, είναι η ολική αναπαράσταση (θέαση) της πραγματικότητας. Είναι ένας τρόπος με τον οποίο κατασκευάζουμε (αντιλαμβανόμαστε) την πραγματικότητα, φυσική και κοινωνική, μέσα από τη διαρκή καθημερινή χρησιμοποίηση της για την*

¹³ Μάτσια Σ. (1997), *Ορθοδοξία και Εξουσία στην Ελληνική Κοινωνία*, Εξάντας, Αθήνα, σ.σ.21-22.

¹⁴ Τσαούσης, Δ.Γ., ο. π.-σημ.8, *Η Κοινωνία του Ανθρώπου...*, -σ.508.

¹⁵ Λέκκας, Π., (1992), *Η Εθνικιστική Ιδεολογία-Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε - Μνήμων, Αθήνα, σ.σ. 22-23.

παραγωγή των αγαθών που μας είναι απαραίτητα. Αποτελείται από την κυρίαρχη και από όλες τις επιμέρους ιδεολογίες, αντίθετες από την κυρίαρχη ή όχι, που αναπτύσσονται στα πλαίσια μιας κοινωνίας¹⁶». Η ιδεολογία διαφοροποιείται από τις επιμέρους ιδεολογίες, της θρησκείας, της πολιτικής, της αισθητικής, που αποτελούν επιμέρους συστήματα ιδεών και αναπαραστάσεων, γιατί αποτελεί «ένα ολικό σύστημα ιδεών και αναπαραστάσεων¹⁷». Επιπλέον, δεν συνιστά «...ένα στατικό και προκατασκευασμένο σύστημα εξήγησης, ερμηνείας και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης...¹⁸», αλλά συνιστά μια διαδικασία συλλογική και αναδύεται, κάθε στιγμή, μέσα από τη σύγκρουση των διάφορων κοινωνικών τάξεων και κοινωνικών ομάδων (δεν παράγεται εσκεμμένα αλλά ασυνείδητα).

Η βασική λειτουργία της έγκειται στο γεγονός, ότι δεν εξηγεί, απλά και μόνο, πως είναι ο κόσμος, αλλά εμπεριέχει και αξιολογική κρίση: δηλαδή αναλύει και το πως «θα πρέπει» να είναι ο κόσμος αυτός. Όμως εκφέροντας κρίσεις, για το πως πρέπει να είναι ο κόσμος, η ιδεολογία μιλάει, ταυτόχρονα, και για το τι θα πρέπει να κάνουμε, προτρέπει σε μια συμπεριφορά, προτείνοντας τα «δέοντα». Δεν αναλώνεται, επομένως, σε μια περιγραφική και απλή σχηματική εξήγηση του κόσμου, ούτε προσφέρει μόνο εξηγήσεις, αλλά ταυτόχρονα «εγκαλεί» τα υποκείμενα σε δράση, έχει πραξιολογική απόληξη, καταλήγοντας με αυτόν τον τρόπο να παρέχει ορισμούς των θέσεων, των ρόλων, των κοινωνικών υποκειμένων, στα οποία και απευθύνεται.

Επιπρόσθετα, η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση: μέσω των ιδεών κατασκευάζουμε τον κόσμο γύρω μας, εφ' όσον η πνευματική μας δραστηριότητα εξαρτάται από την υλική πραγματικότητα. Οι ιδέες, από τις οποίες φαίνεται να συντίθεται η ιδεολογία, δεν έχουν ιδεατή, νοητική ή πνευματική υπόσταση, αλλά υλική. Φαίνεται ότι χωρίς

¹⁶ Παπαρίζος, Α., (1988), *Ιδεολογία και Κουλτούρα*, Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα, σ.σ 114-115.

¹⁷ Στο ίδιο, ο. π.-σημ.16, *Ιδεολογία...* - σ.110.

τις ιδέες, δε θα υπήρχαν αντικείμενα, αφού ο άνθρωπος μέσω αυτών αντιλαμβάνεται και κατασκευάζει τη φύση γύρω του. Οι ιδέες ενός ανθρώπινου υποκειμένου ενυπάρχουν στις πράξεις του, επενδύουν την πραγματικότητα με νόημα και της προσδίδουν υπόσταση. Ανεξάρτητα, από την εσωτερική ή φιλοσοφική τους «αλήθεια», ορίζουν και δικαιώνουν τη συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων και άρα αποτελούν μέρος της πραγματικότητας τους, άσχετα δηλαδή από το αν είναι «αληθινές» ή «ψευδείς», «παράλογες» ή και «εξωπραγματικές».

Η ιδεολογία, δεν ενσωματώνει, όμως, μόνο πράξεις, αλλά και πράξεις ενσωματωμένες σε μορφές πρακτικής, που συνδέονται με κάποιο τυπικό, το οποίο εκδηλώνεται και προσδιορίζεται μέσω ενός ιδεολογικού μηχανισμού¹⁹. Η ιδεολογία, ενυπάρχοντας σε ένα ορισμένο ιδεολογικό μηχανισμό, υπαγορεύει ορισμένες υλικές μορφές πρακτικής, που ρυθμίζει μέσω ενός συγκεκριμένου τυπικού, οι οποίες εγγράφονται στις πράξεις ενός δράντος, σύμφωνα με την πίστη του υποκειμένου²⁰.

Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, μέσα από τις δραστηριότητες που επιτελούν, αποτελούν μέρος μιας κουλτούρας και διατηρούν κυρίαρχη θέση στα πλαίσια αυτής της συγκεκριμένης κουλτούρας. Αποτελούν μέρος του κράτους, του τρόπου λειτουργίας του και, αφενός, ενοποιούνται κάτω από την κυρίαρχη ιδεολογία, αφετέρου δε, είναι πολλαπλοί και ξεχωριστοί και έχουν ως κύριο στόχο να διασφαλίσουν την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων.²¹ Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί διακρίνονται, από τους καταπιεστικούς μηχανισμούς του κράτους, στο ότι οι πρώτοι λειτουργούν με «συμβολική βία»(π.χ Εκκλησία), ενώ οι δεύτεροι με

¹⁸ Eyerman, 1981, σ. 294-312 που αναφέρεται στον Δεμερτζή, Ν., (1990), «Ιδεολογία και Κριτική», *Δεβιάθρα*, τεύχος 4, σ. 105.

¹⁹ Αλτουσέρ, Λ. (1999), *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί- Θέσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα σ. 105.

²⁰ Σύμφωνα με τον Λ. Αλτουσέρ, το υποκείμενο είναι ο καθοριστικός όρος από τον οποίο εξαρτώνται τα πάντα: α) δεν υπάρχει πρακτική παρά δια της ιδεολογίας και υπό την κυριαρχία της β) δεν υπάρχει ιδεολογία παρά δια του υποκειμένου και για τα υποκείμενα.

²¹ Μπυσί- Γκλυσμάν, Κ., (1984), *Ο Γράμσι και το Κράτος*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ.σ. 79-83.

«φυσική βία»(π.χ Στρατός). Ανεξάρτητα, όμως, με τη διάκριση αυτή, όλοι οι μηχανισμοί του κράτους, είτε είναι καταπιεστικοί, είτε είναι ιδεολογικοί²², λειτουργούν «ιδεολογικά», διαφέρει μόνο ο βαθμός της «βίας» και του ιδεολογικού χρωματισμού που χρησιμοποιούν, ώστε να επιβεβαιώσουν την «νομιμότητα» της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και να εξασφαλίσουν τη δικιά τους συνοχή και αναπαραγωγή.

Παρόλα, αυτά, η ιδεολογία κάτω από την οποία λειτουργούν οι εν λόγω μηχανισμοί και παρά τις, τυχόν, αντιφάσεις που ενδέχεται να παρουσιάζουν, είναι σχετικά ενιαία κάτω από την κυρίαρχη ιδεολογία, απαρτίζοντας δηλαδή διαφορετικές εκφάνσεις και πτυχές της κυρίαρχης ιδεολογίας (της ιδεολογίας των «κυρίαρχων τάξεων»). Η ενότητα των διαφόρων ιδεολογικών μηχανισμών, υλοποιείται μέσα από το πρίσμα της κυρίαρχης ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης, μέσα από μορφές που μπορεί να είναι και αντιφατικές, εξασφαλίζοντας την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής και τελικά των σχέσεων εκμετάλλευσης.

Έτσι, κάθε ιδεολογικός μηχανισμός στοχεύει στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, στην διατήρηση της ίδιας τάξης πραγμάτων και στην επιβεβαίωση της «φυσικότητας» και της «νομιμότητας» της υφιστάμενης των πραγμάτων, με τον ιδιαίτερο τρόπο που τον χαρακτηρίζει. Κάθε μηχανισμός, μέσα από ένα ορισμένο τρόπο και διαδικασία, τείνει να διατηρήσει τις ίδιες ιδέες και απόψεις, διασφαλίζοντας έτσι την αναπαραγωγή και τη διατήρηση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων κυριαρχίας συγκεκριμένων ομάδων, δηλαδή, την κυριαρχία τους και την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, των σχέσεων πολιτικής επιβολής, των μέσων παραγωγής και γενικότερα όλων των οικονομικών, κοινωνικών

²² Ο Α. Παπαρίζος, στο *Ιδεολογία και Κουλτούρα*, (1988, σ.130), κάνει την εξής διάκριση: ότι στην πρώτη κατηγορία θα μπορούσαμε να εντάξουμε την Κυβέρνηση, τη Διοίκηση, τα Δικαστήρια, τις Φυλακές..., ενώ στη δεύτερη κατηγορία θα μπορούσαμε να εντάξουμε την Οικογένεια, την Εκκλησία,

και πολιτικών σχέσεων, μέσα από την άμεση επαφή τους με την εξουσία, την οποία και τείνουν να νομιμοποιούν, αποκρύπτοντας τις κοινωνικές αντιφάσεις και τις υφιστάμενες μορφές ταξικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας.²³ Ο πολιτικός μηχανισμός υποτάσσοντας τα άτομα στην πολιτική ιδεολογία του κράτους και θρησκευτικός μηχανισμός με την υπενθύμιση στα διάφορα τελετουργικά, ότι ο άνθρωπος είναι φθαρτός και ότι η ζωή του νοηματοδοτείται μέσω της αγάπης του πλησίον του, επιβάλλουν τους δικούς τους κανόνες και τις δικές τους ειδικές κυρώσεις και αποπομπές, σε περιπτώσεις απόκλισης από τις ιδεολογικές γραμμές που έχουν εγχαράξει.

Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί αποτελούν την πραγμάτωση μιας ιδεολογίας, είτε είναι θρησκευτική, είτε είναι ηθική, είτε είναι νομική και πολιτική, η ενότητα της οποίας εξασφαλίζεται με την υπαγωγή της στην κυρίαρχη ιδεολογία. Η κυρίαρχη ιδεολογία, πέρα του ότι αποτελεί την ιδεολογία των ομάδων που έχουν την εξουσία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι η ιδεολογία που θεωρεί «φυσική» και αυτονόητη την κυριαρχία, επικαλύπτοντας με τον τρόπο αυτό τις σχέσεις κυριαρχίας²⁴.

Η θρησκεία αποτελεί μια από τις πολλαπλές μορφές της ιδεολογίας, δηλαδή της πνευματικής παραγωγής ενός λαού, της παραγωγής των ιδεών, των αναπαραστάσεων και των μορφών συνείδησης, οι οποίες καθορίζονται υποχρεωτικά από την υλική παραγωγή και τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις. Η θρησκεία συνιστά μορφή ιδεολογίας γιατί επιτελεί όλες τις παραπάνω λειτουργίες: δεν επιχειρεί να δώσει απλά μια περιγραφή για τη δημιουργία του κόσμου, αλλά προσπαθεί να δώσει μια εξήγηση για το νόημα και το σκοπό, τόσο του κόσμου, όσο και του ανθρώπου μέσα σε αυτόν, ενώ ταυτόχρονα εκφέρει κρίσεις, για το πώς θα πρέπει να είναι τα πράγματα. Εφόσον

τα σχολεία, τα πολιτικά κόμματα και τους μηχανισμούς που συνδέονται με την πνευματική καλλιέργεια των μελών μιας κοινωνίας (θέατρο, μουσική, άλλες τέχνες).

²³ Παπαρίζος, Α., (1990), «Ιδεολογία και Ιστορία», *Λεβιάθαν*, τεύχ. 6, σ. 104.

δίνει μια ερμηνεία, προτρέπει τα άτομα, επιπλέον, σε μια συμπεριφορά, «εγκαλεί»- σύμφωνα με την Αλτουσεριανή οπτική- σε δράση, ώστε οι πιστοί- τα υποκείμενα να αναζητήσουν τη δικαίωση και την ευτυχία μέσα στην κοινωνία.

²⁴ βλ. σχετικά, για την κυρίαρχη ιδεολογία και την σχέση της με την κυρίαρχη τάξη, Πουλαντζάς, Ν.,

- Η Εκκλησία ως Ιδεολογικός Μηχανισμός του Κράτους

Η θρησκεία συνιστά ένα ιδεολογικό μηχανισμό, σύμφωνα με τον οποίο η κυρίαρχη τάξη κάθε φορά νομιμοποιεί την εξουσία της και συγκαλύπτει την εκμετάλλευσή, ενώ οι καταπιεσμένες τάξεις εκφράζουν μέσω της θρησκείας την οδύνη τους αλλά και την ελπίδα τους για τη μελλοντική ανακούφιση τους από τα βάσανα αυτού του κόσμου²⁵. Η Εκκλησία, ως θρησκευτικός ιδεολογικός μηχανισμός, συγκέντρωνε παλαιότερα πολλές λειτουργίες, που σήμερα είναι μοιρασμένες σε πολλούς διακριτούς μηχανισμούς. Η Εκκλησία στην Ευρώπη, υπήρξε κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, ο κυρίαρχος ιδεολογικός μηχανισμός, η εμβέλεια του οποίου δεν περιοριζόταν, μόνο, σε θρησκευτικά θέματα. Το ιδεολογικό ρεύμα του Διαφωτισμού,²⁶ που αναπτύσσεται στη δυτική Ευρώπη, προβάλλει την ελευθερία του ανθρώπου στο επίκεντρο της ζωής και συνιστά, συγχρόνως, αντίδραση στη θρησκευτικοποίηση του Μεσαίωνα. Το βασικό μήνυμα του Διαφωτισμού είναι η ελευθερία και η χειραφέτηση του ατόμου και της κοινωνίας, η απελευθέρωση από τα δεσμά του κράτους και της θρησκείας: η αποδέσμευση από τον πολιτικό και θρησκευτικό αυταρχισμό και η προσπάθεια

(1985), *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ.σ.30-37.

²⁵ Τον δυαδικό και αντιφατικό χαρακτήρα της θρησκείας, είχαν κατανοήσει, τόσο ο Μαρξ, όσο και ο Ενγκελς, δηλαδή τη νομιμοποίηση της υπάρχουσας κοινωνίας, που προσέφερε η θρησκεία, από τη μια και τη διαμαρτυρία ενάντια σε αυτήν την κοινωνία, από την άλλη. Η άποψη αυτή συνδέεται περισσότερο με τον πρώτο Χριστιανισμό, που αποτέλεσε θρησκεία των φτωχών, των απόκληρων, των καταπιεσμένων και των αποκλεισμένων. Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό, τις απόψεις του Λέβι Μικαέλ, σε ένα κείμενο που δημοσιεύθηκε στο Γαλλικό περιοδικό *La Pensée*, και που ένα μεγάλο τμήμα του αναδημοσιεύτηκε στις (26-11-2000), «*Το όπιο του λαού*», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία και επίσης βλ. σχετικά στον Τσαούση, Δ. Γ., ο. π. - σημ.8, *Η Κοινωνία...*, -σ.σ.508-509.

²⁶ Μπέζος, Μ., (1998), *Νεοελληνική Φιλοσοφία της Θρησκείας- Θεολογία, Τεχνολογία, Ιδεολογία*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ.σ.316-324.

διαμόρφωσης μιας πολιτικής δράσης απεγκλωβισμένης, από τα κυρίαρχα θεοκρατικά δεδομένα και τις πολιτικές εξουσίες τύπου «ελέω Θεού».

Η αστική τάξη στους αιώνες που ακολούθησαν, προσπάθησε να αποσπάσει από την Εκκλησία τις ιδεολογικές λειτουργίες της, ώστε να εξασφαλίσει και η ίδια πέρα από την πολιτική ηγεμονία της, και την ιδεολογική της κυριαρχία. Έτσι η ανάδυση του αστικού κινήματος στην Ευρώπη από την πρώτη στιγμή συγκρούστηκε με τον αυταρχισμό της φεουδαρχική μεσαιωνικής Εκκλησίας. *«...Η αστική τάξη αναζητά την ελευθερία της: την ελευθερία στην διαχείριση της κοινωνίας, την ελευθερία στην οικονομική ζωή και δραστηριότητα,...ο αστός ...πολεμά τον φεουδαρχικό μεσαίωνα, τη φεουδαρχική εκκλησία και χριστιανισμό, την φεουδαρχική δουλεία, και κυρίως τη δουλεία της ανθρώπινης συνείδησης, την υποδούλωση της, στους επαγγελματίες της θρησκείας, τον κλήρο...»²⁷*

Στην Ελλάδα τα πράγματα έχουν εξελιχθεί κάπως διαφορετικά από τα υπόλοιπα Ευρωπαϊκά κράτη και τις ΗΠΑ, γεγονός που επέδρασε καταλυτικά και στη διαμόρφωση των υφιστάμενων σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους. Με την έλευση της εκκοσμίκευσης η υπερίσχυση της θρησκευτικής ταυτότητας, που επικρατούσε τον Μεσαίωνα, υποχώρησε καθώς τα κοσμικά ιδεώδη αποτέλεσαν τους ακρογωνιαίους λίθους του σύγχρονου έθνους-κράτους. Η Ελλάδα μπορεί να θεωρεί τον εαυτό της ως σύγχρονο κράτος, μέρος της Ευρώπης πλέον, αλλά ,όμως σε μεγάλο βαθμό ο διαφωτισμός, τα βασικά αξιώματα της νεωτερικότητας, της λογικής και της εκκοσμίκευσης, παρέκαμψαν. Η εθνική ταυτότητα όταν κατασκευάστηκε έγινε

²⁷ Παπαρίζος, Α., (1991), «Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα», *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου και Κριτικής*, Αθήνα, τεύχ. 27, σ.64.

συνώνυμη με την εθνοτική ταυτότητα, στην οποία η Ορθόδοξη θρησκεία, αποτέλεσε το βασικό συστατικό της²⁸.

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, η έλλειψη ανάδυσης αστικής τάξης, η απουσία διαφωτισμού και η επί τέσσερις αιώνες Οθωμανική κυριαρχία, με την ταυτόχρονη σύνδεση της απελευθέρωσης του Ελληνικού έθνους με την συνδρομή και τη σύμπραξη της ηγεσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, διαμόρφωσαν ιδιαίτερες συνθήκες στον Ελλαδικό χώρο²⁹, που δεν ευνόησαν την αποσύνδεση του κράτους από την Εκκλησία και το χωρισμό τους, αλλά οδήγησαν σε νομική κατοχύρωση του προσώπου της, και εκκοσμικεύσαν το εκκλησιαστικό καθίδρυμα, γεγονός που οδήγησε στην απομάκρυνση της Εκκλησίας από το πνευματικό και μεταφυσικό της έργο. Η Εκκλησία χρησιμοποιήθηκε από την εξουσία, αλλά και η ίδια χρησιμοποίησε εξουσία και ανέπτυξε δράση, αλλότρια προς το έργο της, ταυτιζόμενη με τα γήινα, παραγκωνίζοντας το πνευματικό της έργο, και χωρίς να μπορέσει να απεκδυθεί το μανδύα του εκκοσμικευμένου κράτους, αναζήτησε και αναζητά ακόμα την προνομιακή θωράκιση της, από τους κρατικούς μηχανισμούς.

Δεν είναι ελάχιστες οι φορές, που η Εκκλησία ταυτίστηκε με συγκεκριμένες περιόδους του δημόσιου βίου και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην χάραξη μιας πολιτικής δράσης: οι στενές σχέσεις με βασιλιάδες, το μέτωπο με τους μαρξιστές και την κουλτούρα του, το κυνήγι των ετερόδοξων, ο φεμινισμός, τα γούστα της νεολαίας, οι στενές σχέσεις με το δικτατορικό καθεστώς, είναι ενδεικτικά της παραπάνω διαπίστωσης. *«Η Ιεραρχία χαράζει την εξωτερική πολιτική, οι μητροπολίτες οργανώνουν τα πάνδημα συλλαλητήρια, οι επίσκοποι συντονίζουν επιτροπές επίλυσης*

²⁸ Βλ. σχετικά, για το σχηματισμό της εθνοτικής και εθνικής ταυτότητας στον Δερμεντζή, Ν., (1996), *Ο λόγος του Εθνικισμού-Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. σ. 177-177.

²⁹ Βλ. σχετικά για τον μετασχηματισμό της νεοελληνικής κοινωνίας, την αστική τάξη στην νεότερη Ελλάδα, Σβορώνος, Ν., (1976), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα σ.σ.87-100.

τοπικών ζητημάτων, οι ιερείς αναλαμβάνουν με πορείες να λύσουν το δημογραφικό και με λιτανείες τη λειψυδρία...»³⁰. Όμως, η ενασχόληση της Εκκλησίας με τα εθνικά θέματα, δεν συνδέεται, μόνο, με την ενεργή εμπλοκή της στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής³¹ και την ενεργή συμμετοχής της με τα κοινά, αλλά σχετίζεται και με τις ποικίλες παρεμβάσεις της, σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής (όπως το θέμα των αμβλώσεων και της σύνδεσης του με το δημογραφικό πρόβλημα και με τον επικείμενο κίνδυνο που επισύρει για τον «αφανισμό» του Ελληνισμού).

Έτσι η Εκκλησία, από πνευματικό καθίδρυμα μετατρέπεται σε μηχανισμό παραγωγής ιδεολογίας, αναζητά και εμπλέκεται με την κοσμική εξουσία, απομακρυνόμενη από το πνευματικό ρόλο της. Προσπαθεί να εδραιώσει την εξουσία της, αναζητώντας ένα κυρίαρχο και κεντρικό ρόλο σε σχέση με τα υπόλοιπα δόγματα, γεγονός που δεν συνάδει με την ίδια τη φύση της, «ουκ έστιν εκ του κόσμου τούτου» εφόσον είναι μυστήριο, επιτρέποντας, συγχρόνως, να εισχωρήσουν στους κόλπους της πρακτικές και διαδικασίες, που εκφέρονται ως «κοσμικές», μιας και είναι ταυτόχρονα και φαινόμενο κοινωνικό: ζει και κινείται στον κόσμο αυτό, «είναι έν τω κόσμω». Η εκκοσμίκευση αποτελεί μια ένταση ανάμεσα στην Εκκλησία και τον κόσμο, επειδή βιώνεται στη σχέση τους, η σύγκρουση δύο διαφορετικών μεγεθών, η δικαιολόγηση της οποίας έγκειται, στην προσπάθεια της Εκκλησίας να διασφαλίσει αφενός, την ιδιαιτερότητα της, και αφετέρου να παρεμβαίνει με τρόπο δυναμικό, χάριν της σωτηρίας του κόσμου.

Θα μπορούσαμε να ορίσουμε την εκκοσμίκευση, ως την ιστορική διαδικασία, σύμφωνα με την οποία επιχειρείται μια ερμηνεία του κόσμου χωρίς Θεό: ο κόσμος

³⁰ βλ. (20-03-1994), «Η Εκκλησία πολιτεύεται- Το ράσο κάνει τον πολιτικό», Ιός της Κυριακής-Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, σ.37.

³¹ Οι ανακατατάξεις που συνόδευσαν την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, έδωσαν αφορμή και ώθηση στην Εκκλησία να παρεμβαίνει στην εγχώραξη της εξωτερικής πολιτικής επί τη βάση «τόξων»: το ορθόδοξο κατά του μουσουλμανικού, του παπικού κτλ.

δηλαδή αποθεοποιείται στην ανθρώπινη συνείδηση.³² Η εκκοσμίκευση αποτελεί τη διαδικασία αποδέσμευσης κεντρικών θεσμών (της αγοράς και του κράτους), και των αντίστοιχων μορφών συμπεριφοράς, (οικονομίας και πολιτικής), από την επικυριαρχία του θρησκευτικού πεδίου,³³ ή πολύ απλά, σύμφωνα με τον Weber, αποτελεί την «απομάγευση» του κόσμου, την υποχώρηση της απόλυτης ισχύος των θρησκευτικών αντιλήψεων και την εκτόπιση τους από τους νέους τρόπους πρόσληψης και κατανόησης της πραγματικότητας.

Ειδικότερα, η διαδικασία της εκκοσμίκευσης έχει σημασία στη μελέτη της ιδεολογίας, επειδή η ερμηνεία του κόσμου παύει να είναι μεταφυσική, «... απομυθοποιεί τη νομιμότητα των υπερβατικών δοξασιών και διευκολύνει την αμφισβήτηση της ορθότητας εκείνων των αντιλήψεων για την πραγματικότητα, που απορρέουν από "παραδοσιακές" εστίες πνευματικής εξουσίας και κύρους, όπως η Εκκλησία»³⁴.

Η Εκκλησία, επομένως, ως παραδοσιακός ιδεολογικός μηχανισμός που εκπροσωπεί ένα σύστημα εξήγησης και ερμηνείας του κόσμου, επικαλείται την παρουσία και την επέμβαση του θείου στα ανθρώπινα και καλύπτεται πίσω από ένα προπέτασμα κάποιας αυθεντίας ή μιας καθαγιασμένης και αδιαμφισβήτητης αρχής, και αντιλαμβάνεται, την οποιαδήποτε προσπάθεια τροποποίησης, ως αιρετική ή υβριστική, καθότι η νομιμοποίηση της δεν επιδέχεται κανενός είδους αμφισβητήσεις.

Η Εκκλησία επιτελεί, έτσι, τον κύριο ρόλο της ως κρατικός ιδεολογικός μηχανισμός, που δεν είναι άλλος παρά η νομιμοποίηση και η διατήρηση της υπάρχουσας τάξης: «...κάθε εξουσία παθητικοποιεί τους εκούσιους ή ακούσιους αποδέκτες των ενεργειών της προβάλλοντας σωτηριολογικές δραστηριότητες για χάρη

³² Δεν υπονοείται μια αποθεοποίηση πραγματική, αλλά συμβολική εφόσον η παρουσία του Θεού στον κόσμο δεν ήταν πραγματική, αλλά «αποθεοποιείται» στην συνείδηση του ανθρώπου.

³³ Γκότσης, Γ. Ν., (1996), *Θρησκεία, Νεωτερικότητα & Σύγχρονη Πολιτισμική Ταυτότητα*, Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ.65.

τους, είτε είναι αυτές εγκόσμιες, είτε είναι μετακοσμικές. Έτσι διαμορφώνεται η ιεροκρατική αντίληψη για την εκκλησία και η νοοτροπία εξουσίας, που ενδιαφέρεται για τη σωτηρία του λαού»³⁵.

³⁴ Λέκκας, Π. (1992), ο.π.-σημ.15, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...*, - σ. 50.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΡΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΜΗΝΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ

- Ιστορική αναδρομή: Βυζάντιο και Οθωμανική Αυτοκρατορία. (Η συμμετοχή της Ορθοδοξίας στο σχηματισμό της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας)

Στην Ελλάδα η κοσμική και πολιτική εμφάνιση της Εκκλησίας, οδήγησε στη σημερινή κρίση των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί και να αναχθεί μέσα στο γενικότερο πλαίσιο σύγχυσης πολιτικής και θρησκείας (πρβλ. εκκοσμίκευση), κατά τους τελευταίους δεκαέξι αιώνες, μιας και οι σχέσεις των εν λόγω φορέων, αποτελούσαν, ανέκαθεν, συνάρτηση με την κοινωνικοπολιτική εξέλιξη. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία ήταν συναρθρωμένη με την κρατική εξουσία, σύμφωνα με το «πολιτειοκρατικό σύστημα» στην πιο ακραία μορφή του³⁶.

Τα συστήματα, που ορίζουν τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, παρά την ποικιλία που παρουσιάζουν και χρησιμοποιώντας ως κριτήριο το βαθμό επέμβασης του ενός θεσμού στον άλλο, θα μπορούσαν να ενταχθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες:

³⁵ Πέτρου, Ι., (1983), *Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Θεσσαλονίκη, σ.153.

³⁶ Μάνεσης, Α., (07-07-2000), «Το θέμα χωρισμού Κράτους-Εκκλησίας», Ειδικό Αφιέρωμα Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας.

α) τα αμιγώς ιεροκρατικά συστήματα έως το σύστημα του καισαροπαπισμού και β) τα συστήματα του χωρισμού³⁷.

Στο Βυζάντιο, επικρατούσε το «πολιτειοκρατικό σύστημα»- αν και εκφράζονται και απόψεις που υποστηρίζουν ότι επικράτησε ο «καισαροπαπισμός»³⁸- ο αυτοκράτορας νομοθετούσε για τα διοικητικά και οργανωτικά θέματα της Εκκλησίας, ενώ επενέβαινε και στα σχετικά με το δόγμα θέματα. Ο αυτοκράτορας, είχε τον πρώτο λόγο για όλες τις υποθέσεις, συγκαλούσε και προέδρευε, (είτε ο ίδιος, είτε μέσω εκπροσώπων του) στις οικουμενικές συνόδους, ενώ η έγκριση και η επικύρωση κανόνων γινόταν από αυτόν. Στη Βυζαντινή αυτοκρατορία³⁹, η πολιτεία διατηρεί εξέχουσα θέση στη συνείδηση των υπηκόων, οι οποίοι αποδέχονται την ισοτιμία και την αυτοτέλεια των δύο μερών. Η Εκκλησία λειτουργεί και υπάρχει ως νομικό αυτοτελές πρόσωπο, αλλά και ταυτόχρονα ως πνευματικό καθίδρυμα, που απολαμβάνει το σεβασμό και την προστασία της Πολιτείας. Ενδεικτικό της σχέσεως αυτής είναι το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας επιγράφεται «ελέω θεού».

³⁷ Η πρώτη κατηγορία διακρίνεται σύμφωνα με το βαθμό παρεμβατισμού και της ανάμιξης της Πολιτείας στην Εκκλησία ή και το αντίστροφο, φθάνοντας από το σύστημα του καισαροπαπισμού στα αμιγώς ιεροκρατικά συστήματα, ενώ στη δεύτερη κατηγορία θα εντάξουμε τα συστήματα, που προβλέπουν το χωρισμό και την ανεξαρτησία των δύο μερών. Σύμφωνα με το πολιτειοκρατικό σύστημα, η Πολιτεία επεμβαίνει και ρυθμίζει τα ζητήματα της Εκκλησίας στις μεταξύ τους σχέσεις, είτε στο σύστημα του καισαροπαπισμού με την πλήρη επικυριαρχία της Πολιτείας στα Εκκλησιαστικά θέματα είτε με το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας», που υπονοεί μια ηπιότερη πολιτειακή παρέμβαση στα εκκλησιαστικά πράγματα. Στον αντίποδα των παραπάνω συστημάτων, βρίσκονται τα συστήματα, όπου η Εκκλησία έχει την πλήρη εποπτεία, όχι μόνο των διοικητικών θεμάτων της, αλλά επεμβαίνει και στα κοσμικά ζητήματα, και τα οποία χαρακτηρίζονται ως «ιεροκρατικά» ή και «θεοκρατικά». Μεταξύ αυτών των δύο κατηγοριών, ενυπάρχουν και άλλες δύο κατηγορίες: το σύστημα «χωρισμού» Πολιτείας και Εκκλησίας καθώς και το σύστημα της «ομοταξίας». Στο σύστημα του «χωρισμού» μπορεί να επικρατεί αμοιβαία ή μονομερής αδιαφορία για το ένα μέρος ή για το άλλο και «...το κράτος αντιμετωπίζει την θρησκεία, ως ιδιωτική καθαρά (προσωπική) υπόθεση και τον οργανισμό της ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου...». Ζαχαρόπουλος, Ν., *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα*, τεύχος Α', Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Αθήνα, σ.σ. 85-86.

Όταν υπάρχει όμως ενδιαφέρον αμοιβαίο τότε μπορούμε να μιλάμε και για το σύστημα της «συναλληλίας» ή και για το σύστημα της «ομοταξίας», όπου σύμφωνα με το σύστημα αυτό η Εκκλησία και Πολιτεία συνεργάζονται σε μια βάση ισοτιμίας ή απλά συνυπάρχουν και συλλειτουργούν ανεξάρτητα, χωρίς παρεμβάσεις και παρενοχλήσεις αντίστοιχα. Βλ. σχετικά με τα συστήματα που καθορίζουν τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Σταθόπουλος, Μ., (1993), ο.π.-σημ.4 *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας...*, -σ.σ. 12-14.

³⁸ Σταθόπουλος, Μ., ο.π.-σημ.4, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας...*, -σ.σ. 66-67.

Οι σχέσεις όμως αυτές αγάπης, προστασίας και αλληλουποστήριξης, που αναπτύχθηκαν μεταξύ της Εκκλησίας και της Πολιτείας κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, πέρασαν από διάφορες διακυμάνσεις και φάσεις απομακρυνόμενες άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο, από το παραπάνω πλαίσιο αρχών και ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Μ. Κωνσταντίνου, ο θεσμός του «αυτοκράτορα» απέκτησε ιδιάζουσα βαρύτητα και μετατράπηκε σε «αυθεντία».

Η Εκκλησία δεν θα πρέπει να υπόκειται σε καμία κοσμική εξουσία, γιατί στόχος της είναι να δώσει στους ανθρώπους τις αρχές με βάση τις οποίες θα πρέπει να πορεύονται, όχι ως μέλη μιας κοινωνίας που στηρίζεται σε ανθρώπινα δεδομένα, αλλά ως μέλη μιας κοινωνίας, που στηρίζεται στη Θεία Αποκάλυψη, αφού ο άνθρωπος έχει μοναδικό σκοπό να δοξάσει το Θεό και να σώσει την ψυχή του. Η ισχυρή θεοκρατική αντίληψη που επικρατεί, μετατρέπει τον αυτοκράτορα σε εντεταλμένο του Θεού, *«...που συμπεριφέρεται ως εάν ήταν το βασίλειο του θεού επί της γης... (ο άνθρωπος) είναι υπήκοος και υπάκουος του αυτοκράτορα στην πολιτική και οικονομική του ζωή, και ως δημιούργημα του Θεού στην νοηματική και ιδεολογική του ύπαρξη, υπήκοος της Εκκλησίας και του κλήρου»⁴⁰.*

Η βάση της αιτιολόγησης αυτής, της άμεσης επέμβασης της Πολιτείας στα εκκλησιαστικά ζητήματα, εντοπίζεται στο παραπάνω ιδεολογικό πλέγμα: ότι η ευημερία της αυτοκρατορίας και κατά συνέπεια και των υπηκόων της, εξαρτάται από την εύνοια του Θεού προς την Πολιτεία. Διακρίνουμε, επομένως, από το σημείο αυτό και έπειτα, μια μετάβαση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, οι οποίες παίρνουν μια τροπή διαφορετική και απομακρύνονται από το προηγούμενο πλαίσιο της «ισότιμης» συνεργασίας, εγκαθιδρύοντας έτσι σχέσεις εξάρτησης, εξουσίας και

³⁹ Βλ. σχετικά με τις σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας, στα πλαίσια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Χριστοφιλοπούλου, Αι., (1991), *Βυζαντινή Ιστορία*, (610-867), ΟΑΕΔΒ, Αθήνα, σ.σ. 141-143 και επίσης της ίδιας, (1991), *Βυζαντινή Ιστορία*, (867-1081), ΟΑΕΔΒ, Αθήνα, σ.σ. 129 κ.ε.

υποταγής, αφού η Πολιτεία λειτουργεί, πλέον, κάτω από ισχυρά θεοκρατικά δεδομένα.

Σύμφωνα με τον Ι. Καρμίρη⁴¹, η συμπεριφορά αυτή των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, αποτελεί απλά έκφραση «*ζωηρού ενδιαφέροντος των αυτοκρατόρων δια την ενότητα της πίστεως*». Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο συγγραφέα, μετά τον τέταρτο αιώνα και τον Μ. Κωνσταντίνο, εισάγεται στο Βυζάντιο το σύστημα της “συναλληλίας” και της “αρμονικής” συνεργασίας του κράτους και της Πολιτείας, που στηρίζεται στην αυτοτέλεια των δύο μερών, με ορισμένες μικρές παρεμβάσεις από τους αυτοκράτορες.

Η ιδιαίτερη ευνοϊκή στάση, επομένως, όλων των αυτοκρατόρων προς τους Χριστιανούς και η παραχώρηση αρκετών προνομίων, δημιούργησαν μια ιδιόμορφη πολιτική κατάσταση, όπου ενισχύθηκε ο ρόλος της Εκκλησίας και η ανάμειξη της στα Πολιτειακά ζητήματα. Η μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, την κατέστησε ως κέντρο του Χριστιανικού κόσμου- με την αναγνώριση της Χριστιανικής θρησκείας πολιτειακώς- σε αντίθεση με την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, στην οποία επικρατούσε μια μορφή ανεξίθρησκείας και όλοι οι υπήκοοι ήταν ελεύθεροι να πιστεύουν σε όποιον Θεό επιθυμούσαν. Η ελληνική εθνική ιδεολογία απομακρύνεται, βέβαια, από τη Ρωμαϊκή ιδέα, κρατά όμως ζωντανή την ιδέα της αυτοκρατορίας, η οποία στα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης, θα συγχωνευθεί με την ιδέα της Ορθοδοξίας⁴². Το Βυζάντιο συνδέεται αναπόσπαστα με

⁴⁰ Παπαρίζος, Α.(1990), «Οι αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό», *Αρχαιολογία*, Αθήνα, τεύχος 37, σ.69.

⁴¹ Καρμίρης, Ι.(1972), *Συμβολή εις το πρόβλημα της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας εξ' απόψεως Ορθοδόξου*, Αθήνα, σ.159.

⁴² Βλ. σχετικά Σβορώνος, Ν., (1983), *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ.σ.161-162.

το Χριστιανισμό, γίνεται το κέντρο του- αργότερα και της Ορθοδοξίας- μετατρέποντας έτσι το «Ρωμαϊκό» κράτος σε «Χριστιανικό»⁴³.

Η Εκκλησία, ως επίγειος οργανισμός, συχνά, στις διάφορες ιστορικές περιόδους και με διαφορετική ένταση, επηρεάζει και επεμβαίνει στα θέματα της Πολιτείας, η οποία από τη σκοπιά της προσπαθεί να εξασφαλίσει τη συνδρομή της. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, ενδιαφέρεται για τη θρησκεία και ειδικότερα για τα δογματικά θέματα, επειδή η θρησκεία θα μπορούσε, σε εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, να αποτελέσει ένα συνεκτικό στοιχείο και ένα παράγοντα κοινωνικής συνοχής, για τον ανομοιογενή πληθυσμό της.

Την Βυζαντινή Ορθόδοξη Ανατολική Αυτοκρατορία αντικατέστησε σταδιακά η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ορθόδοξη Ανατολή υποτάχθηκε στους Οθωμανούς, μέσα από ένα καθεστώς ανοχής προς τους Χριστιανούς, στους οποίους εκχωρήθηκαν ειδικά προνόμια, που αφορούσαν την αυτοδιοίκηση της υπόδουλης αυτοκρατορίας. Η εξάρτηση όμως αυτή, την ενέτασσε στο πλέγμα εξουσίας του Οθωμανικού απολυταρχικού Καθεστώτος, θέτοντας τα πλαίσια για την νομική κατοχύρωση της Εκκλησίας και των σχέσεων με την κρατική εξουσία. Οι Ορθόδοξοι υπήκοοι μπορούσαν να ζουν μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, να λατρεύουν και να δοξάζουν το Θεό τους σύμφωνα με τις ιδιαίτερες επιταγές της θρησκείας τους, σε ένα κλίμα ανοχής αρκεί να πλήρωναν τη φορολογία στους κατακτητές (χαράτσι). Τα προνόμια⁴⁴ που εκχωρήθηκαν σχετιζόταν, τόσο, με την ελευθερία της λατρείας, όσο και με τα θέματα της Εκκλησιαστικής περιουσίας καθώς και της διοίκησης των θρησκευτικών κοινοτήτων.

⁴³ Τρωιανού, Σ., (1984), *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ.59.

⁴⁴ βλ. σχετικά με τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Σβωρόνο, Ν., ο.π.-σημ.42, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής...*, - σ.σ.164-165.

Οι παρεμβάσεις, όμως, των Οθωμανών κατακτητών δεν ήταν λίγες στα θέματα της Εκκλησίας⁴⁵, ενώ κυριαρχούσε η άποψη ότι οι Έλληνες θα έπρεπε να συνεργαστούν και να υποταχθούν, ώστε να εξασφαλισθεί η διοικητική αυτονομία τους. Οι ιεράρχες και οι φορείς του Γένους προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να «συνυπάρξουν» με τους «αλλόθρησκους» ώστε να διαφυλάξουν την πίστη τους. Διατηρήθηκε έτσι θα λέγαμε το ιδιαίτερο καθεστώς διαπλοκής και αμοιβαίας συνεργασίας, μεταξύ κράτους και Εκκλησίας, και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ αντίστοιχα ο σουλτάνος δεν αποτελούσε μόνο πολιτικό ηγέτη, αλλά ταυτόχρονα ήταν και θρησκευτικός ηγέτης, που ενσάρκωνε και εξέφραζε τις επιταγές του Ισλάμ.

Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ενδιαφέρθηκε, εκείνη την περίοδο, για τη διατήρηση του Ελληνικού στοιχείου και του ελληνισμού, προσπαθώντας η ίδια να αντλήσει στοιχεία από την παράδοση και τη γλώσσα της, στοιχεία τέτοια που θα επέτρεπαν στην ίδια να μην αφανισθεί, κάτω από την επικυριαρχία των κατακτητών, των «αλλόθρησκων» εχθρών⁴⁶. Ο Τούρκος κατακτητής γίνεται συνώνυμο με τον αλλόθρησκο μωαμεθανό, δημιουργώντας, έτσι, μια πλήρη ταύτιση μεταξύ της σωτηρίας του Γένους και της Ορθοδοξίας.⁴⁷

Τα συνταγματικά κείμενα που ψηφίσθηκαν κατά τις πρώτες Εθνοσυνελεύσεις, (δηλαδή του 1822, του 1823 και 1827), αναγνωρίζουν την Ορθόδοξη θρησκεία ως «επικρατούσα». Το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827, αναγνωρίζει την Ορθοδοξία ως την «θρησκεία της επικράτειας» καθιερώνοντας την έννοια της ανεξιθρησκίας σε αντιδιαστολή με τα δύο προγενέστερα Συντάγματα της Επιδάουρου και του Άστρους

⁴⁵ Βλ. σχετικά (1980), «Εκκλησία: οι σχέσεις της Εκκλησίας με την Οθωμανική Πολιτεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους- Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία, (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία-Λαπνοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, σ.σ.13-126.

⁴⁶ Σε τέτοιες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες προσπαθεί να προσαρμοσθεί η ελληνική ιδεολογία, ενώ η αναφορά των διανοουμένων της εποχής στην αρχαία Ελλάδα και η μελέτη των αρχαίων κειμένων, αποκαλύπτει το έδαφος που αρχίζει να κατακτά η ελληνική ιδεολογία, ακόμα και στους πιο συντηρητικούς κύκλους, και καταλήγει να γίνει κοινό στοιχείο στην συνείδηση των αντιπάλων. Βλ. αναλυτικά για το θέμα στον Σβορώνο, Ν., ο.π. -σημ.42, *Ανάλεκτα...*, -σ.σ.157-159.

⁴⁷ βλ. Παπαρίζο, Α., ο.π.-σημ.40- σ.69.

που αναφέρονται στην «θρησκευτική ελευθερία».⁴⁸ Ο όρος της «επικρατούσας» θρησκείας είναι ασαφής, γεγονός που επιτρέπει την σύγχυση του και την διαφορετική ερμηνεία του κάθε φορά, ακόμα μέχρι και σήμερα.

Έτσι η «επικρατούσα» θρησκεία ερμηνεύεται, ως η θρησκεία της πλειοψηφίας του Ελληνικού λαού, ή θεωρείται ότι απλά ταυτίζεται με την «επίσημη» θρησκεία και άλλοτε έχει κανονιστικό χαρακτήρα (ότι αυτή πρέπει να είναι η θρησκεία όλων των Ελλήνων). Η σύνδεση αυτή, επομένως, θρησκείας και Έθνους ήταν ιστορικά και ιδεολογικά εύλογη, στο βαθμό που αναγνωριζόταν ο ιδιαίτερος ρόλος της Εκκλησίας στην διατήρηση της εθνικής συνείδησης, η οποία συνδράμει στη διαφύλαξη της παράδοσης και της γλώσσας.

Από την έναρξη της επανάστασης του 1821, είχαν διακοπεί οι σχέσεις της Εκκλησίας του επαναστατημένου έθνους με το τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η τάση ανεξαρτητοποίησης της Ελληνικής Εκκλησίας επικυρώθηκε το 1833, με το διάταγμα του Όθωνα (από τα μέλη της βαυαρικής αντιβασιλείας-τον Μάουρερ, που διακρινόταν για τις έντονες πολιτειακές αντιλήψεις του), το οποίο αποτέλεσε και τον πρώτο Καταστατικό Χάρτη, και η Εκκλησία της Ελλάδος ανακηρύχθηκε «Αυτοκέφαλος»⁴⁹. Η προσπάθεια αυτή της ανεξαρτητοποίησης της Εκκλησίας του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια απαγκίστρωσης της πολιτικής δημόσιας ζωής, από θεοκρατικού τύπου αντιλήψεις και σήμανε ταυτόχρονα μια προσπάθεια αποτίναξης της θεοκρατικής εξουσίας.

Ο συνοδικός τόμος του 1850 επικύρωσε το «Αυτόκεφαλον» της Ελληνικής Εκκλησίας, προκαλώντας αντιδράσεις από το Οικουμενικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Διατηρήθηκε, όμως, η κρατική εποπτεία προς την Εκκλησία,

⁴⁸Βλ. ενδεικτικά Μάνεση, Α.,- Παπαδημητρίου, Γ., (1986), *Το Σύνταγμα του 1975/1986*, Εκδόσεις Αντ.

ώστε οι σχέσεις τους να λειτουργούν, κάτω από την προστατευτική ασπίδα της κρατικής εξουσίας, και σύμφωνα με το σύστημα «της νόμω κρατούσης πολιτείας», το κράτος να εποπτεύει, αφενός μεν, την ορθόδοξη Εκκλησία, αφετέρου δε, να της παράσχει «ειδική» μεταχείριση και προνόμια.

Η πατριαρχική και συνοδική πράξη της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1928, επέκτεινε το «Αυτοκέφαλον» και στις νέες περιοχές που προσαρτήθηκαν στην τότε Ελληνική επικράτεια. Οι σχέσεις, επομένως, της Πολιτείας και της Εκκλησίας, μπορούμε να θεωρήσουμε σήμερα ότι βρίσκονται «...στο μεταίχμιο μεταξύ του συστήματος της “νόμω κρατούσης πολιτείας” και ενός καθεστώτος οιονεί “συναλληλίας”, βάσει του οποίου Κράτος και Εκκλησία συνεργάζονται για θέματα κοινού ενδιαφέροντος. Πάντως, αποκλείεται καταρχήν, αφενός μεν η κρατική παρέμβαση σε ζητήματα αυτοδιοίκησης και λειτουργία της Εκκλησίας, αφετέρου δε, αντιστρόφως, η ανάμειξη της Εκκλησίας σε θέματα της κρατικώς οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης...»⁵⁰.

Η διερεύνηση του θέματος των σχέσεων θρησκείας και πολιτικής στην Ελλάδα είναι περιορισμένη, δηλαδή του πολιτικού ρόλου της Εκκλησίας, του Εκκλησιαστικού λόγου και της επιρροής της θρησκευτικής πίστης στην πολιτική συμπεριφορά καθώς και το αντίστροφο, δηλαδή της παρείσφρησης μιας κρατικοπολιτικής ιδεολογίας στην Εκκλησία με τη χρήση εκκοσμικεύμενων στοιχείων. Σύμφωνα με τον Ι. Πέτρου,⁵¹ θεωρούνταν ως η χειρότερη κατηγορία, η επισήμανση ότι κάποιες δραστηριότητες της Εκκλησίας είχαν και έχουν πολιτική διάσταση ή ότι η θρησκευτική πίστη αντανάκλα πολιτική συμπεριφορά.

Η Εκκλησία αποτελεί μυστήριο, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ιδιαίτερο τρόπο παρουσίας του θεού στον κόσμο και ταυτόχρονα φαινόμενο κοινωνικό. Συνδέεται με

Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή.

⁴⁹Βλ. Τρωιανού, Σ., ο. π.- σημ.49, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού...*, - σ.σ. 64-65.

⁵⁰ Βλ. Μάνεσης, Α., ο. π.- σημ.36 -σ.6.

τις πραγματικότητες της ανθρώπινης κοινωνίας και βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με αυτές. Η Εκκλησία, όπως κάθε κοινωνικός θεσμός, περιλαμβάνει τη διαδικασία νομιμοποίησης της, την επιβολή της δικής της, δηλαδή, ιδεολογικής τοποθέτησης, περί της κανονικότητας και της «φυσικότητας» της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Προσδιορίζει, έτσι, τον τρόπο και τις διαδικασίες, μέσω των οποίων γίνονται αποδεκτές, οι αρχές και οι επιταγές, που προβάλλει. Στην ιστορική πορεία της Εκκλησίας, τονίζονται από περίοδο σε περίοδο διάφορα στοιχεία της, ως κοινωνικού θεσμού, μέσω του ιδιαίτερου λόγου που εκφέρει, της νοσηματοδότησης της ανθρώπινης δράσης και της διαπλοκής της με την πολιτική, την εξουσία και την ευρύτερη κοινωνία. Στις παραδοσιακές κοινωνίες η νομιμοποίηση είναι θρησκευτική, επιτυγχάνεται δε, με τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων, εικόνων και μέσω του Θεού, σε αντιδιαστολή με τις σύγχρονες κοινωνίες, όπου η νομιμοποίηση στηρίζεται στο φυσικό δίκαιο και συνδέεται με το δικαίωμα του ανθρώπου και του πολίτη απέναντι στην «ελέω θεού» μοναρχία.

Μια βασική αρχή της Ορθόδοξης παράδοσης, αποκλείει τη δυνατότητα να περιβληθεί η εκκλησιαστική ιεραρχία κοσμική εξουσία και να μεταβληθεί σε θεοκρατικού τύπου εξουσία, αρχή που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη πρακτική και τις διεκδικήσεις των Πάπων κατά το Μεσαίωνα, με βάση τις οποίες οικοδομήθηκε η εξουσιαστική νοοτροπία τους. Η αρχή αυτή δεν αποκλείει όμως τη χρησιμοποίηση της θρησκείας ως μέσου νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος. Έτσι η θρησκεία χρησιμοποιήθηκε τόσο στο Βυζάντιο, όσο και κατά το 19^ο αιώνα, σαν βασικό στοιχείο της νομιμοποίησης και της ιδεολογίας της πολιτικής εξουσίας.⁵²

⁵¹ Πέτρου, Ι., (1992), *Εκκλησία και Πολιτική*, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σ.43.

⁵² Σύμφωνα με τον M. Weber "καμιά εξουσία δεν επαναπαύεται, σύμφωνα με την υπάρχουσα εμπειρία, μόνο στους υλικούς ή μόνο στους συναισθηματικούς ή μόνο στους αξιολογικούς τρόπους, ως της μόνης προοπτικής διατήρησης της. Κάθε μια αναζητεί περισσότερο να δημιουργήσει μια πίστη στη

Σύμφωνα με τη Βυζαντινή πολιτική θεωρία, η Εκκλησία μέσω των συνοδικών τόμων, καθορίζει ότι ο βασιλιάς-αυτοκράτορας είναι ο νόμος: όποιος θέλει να τιμά και να σέβεται το Θεό, πρέπει να τιμά και να σέβεται το βασιλιά και να φυλάει ειλικρινή πίστη και στους δύο. Η κυριαρχία του Θεού, πάνω σε όλα τα πράγματα, εξισώνεται και εξομοιώνεται με την κυριαρχία του βασιλιά, πάνω στους υπηκόους της επικράτειας του, εφόσον λειτουργεί σαν απεσταλμένος του και ευεργετεί, όχι από συμπάθεια, ούτε τιμωρεί από αντιπάθεια, αλλά αποδίδει το δίκαιο σύμφωνα με τις αρετές των υπηκόων του. Επέρχεται, έτσι, μια πλήρη εξίσωση και ταύτιση της πίστης στην ορθοδοξία και της πίστης προς το βασιλιά: αυτός που αρνείται την πίστη προς το θείο, κατά τον ίδιο τρόπο είναι ανάξιος να φέρει το όνομα του Χριστού και αποδεικνύεται «εξωμότης», ως προς την πίστη του στο βασιλικό αξίωμα, αφού ο βασιλιάς είναι «χριστός Κυρίου».

Ο αυτοκράτορας δεν μπορεί να είναι Θεός, είναι όμως ο εκλεκτός του θεού, ο απεσταλμένος και εντεταλμένο όργανο του, εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό, το κύριο χαρακτηριστικό της θεμελίωσης της πολιτικής εξουσίας στη Βυζαντινή θεοκρατία. Ο εκκλησιαστικός λόγος, με τον ιδεολογικό χρωματισμό που εκφέρει, χρησιμοποιείται σαν στοιχείο νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας, με τη θεωρία του ελέω θεού μοναρχίας, που κυριάρχησε στο μεσαίωνα, ως το κύριο στοιχείο ολοκλήρωσης της κοσμικής εξουσίας. Η ιδεολογική νομιμοποίηση της εκκλησιαστικής εξουσίας βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Ο κλήρος, αφενός δε θέλει να εμπλέκεται στα κοσμικά και τις πολιτικές υποθέσεις- με αποφάσεις που απαγορεύουν στους κληρικούς την ανάληψη αξιωμάτων- και

νομιμοποίηση της και να τη συντηρήσει." M.Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, σ.σ. 122-124, που αναφέρεται στον Πέτρου Ι, 1992, ο. π σημ. 51, σ. 25.

αφετέρου ως πνευματική ηγεσία, διατελεί το ρόλο του προστάτη της Αγίας του Χριστού Εκκλησίας, και μεριμνά για όλες τις Εκκλησίες και τις επαρχίες.⁵³

Έτσι, οι ιερείς αναμειγνύονται με τη διαχείριση των κοινοτικών υποθέσεων και με τις εξωτερικές υποθέσεις, εγκαταλείπουν το έργο του θεού, ενώ προορίζονται να απέχουν από κάθε κοσμικό, εκφράζοντας τη διχαστική λογική που καλλιεργείται την περίοδο αυτή και διακρίνει το κοσμικό από το ιερό. Καταβάλλεται προσπάθεια για να διατηρηθεί η «καθαρότητα» του κλήρου, που δεν πρέπει να σχετίζεται με τα «βέβηλα» πράγματα του κόσμου, άποψη που κυριαρχείται κατά την ύστερη περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ποιες υποθέσεις θεωρούνται καθαρά κοσμικές ή αντικειμενικά εκκλησιαστικές, αποτελεί μέχρι και σήμερα, ένα συνεχές θέμα τριβής ανάμεσα σε κληρικούς και λαϊκούς, και αντικατοπτρίζει ακριβώς την αδυναμία χωρισμού των υποθέσεων, που συνδέονται με τη θρησκεία, την Εκκλησία και τα πολιτειακά ζητήματα.

Η θεοκρατική θεμελίωση της θρησκείας συνεχίζεται και κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, εφόσον η Εκκλησία προτείνει την ευπείθεια και την υποταγή στο Σουλτάνο, δικαιολογώντας την υποταγή ως “θεόθεν σταλμένη”, αποδίδοντας την στις αμαρτίες των χριστιανών.⁵⁴ Ο Θεός χρησιμοποιείται, ως το μέσο καθιέρωσης της κοσμικής εξουσίας, ενώ η Εκκλησία ως ιδεολογικός μηχανισμός και θεσμός επιτελεί μια νομιμοποιητική λειτουργία, σε σχέση με την πολιτική εξουσία. Η περίοδος του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, δεν σήμανε την απεμπόληση της θρησκευτικότητας από το λαό, αλλά απλά την ανακατανομή αρμοδιοτήτων ανάμεσα στην εκκλησιαστική και την κοινοτική ηγεσία, διατηρώντας το ίδιο πλαίσιο εξαρτήσεων και αμφίδρομων εξουσιαστικών σχέσεων.

⁵³ Πέτρου, Ι., ο. π. -σημ 35, *Κοινωνική Δικαιοσύνη...*, -σ.σ. 50-52.

⁵⁴ Στο ίδιο, Πέτρου, Ι., σ.σ. 101-102.

Η πραγματικότητα αυτή, εγγράφεται στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος και η θεσμική διαμόρφωση της Εκκλησίας ακολουθεί τη δόμηση του συγκεντρωτικού κράτους. Οι εκπρόσωποι της περιόδου εκείνης του νεοελληνικού Διαφωτισμού, θεωρούν ότι το διδακτικό έργο του κλήρου οφείλει να στρέφεται στην καλλιέργεια των αρχών της δικαιοσύνης, της ισότητας και της ελευθερίας με τη συμβολή της θρησκείας ως αυθεντίας, που βοηθά στην εμπέδωση και την νομιμοποίηση των παραπάνω αρχών. Οι βασικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης ενσωματώθηκαν και ανασυντέθηκαν με τα αντίστοιχα αιτήματα του ελληνικού λαού: η ιδέα της ελευθερίας έγινε ταυτόσημη με την απελευθέρωση του γένους από τους Τούρκους, η ιδέα της ισότητας συνδέθηκε με την ισότητα όλων έναντι των νόμων κ.τ.λ.⁵⁵.

Παρόλα αυτά όμως, την περίοδο εκείνη στα πλαίσια της γενικότερης σύγχυσης που επικρατούσε στο Ελληνικό κράτος, με έντονες φιλοδυτικές αλλά και αντιδυτικές τάσεις ταυτόχρονα, η Εκκλησία παραμένει μια συντηρητική δύναμη, ανασταλτική και αρνητική σε οποιαδήποτε μεταβολή, με στόχο να διασώσει αμόλυντη την Ορθοδοξία. Όταν τίθεται ζήτημα για την πρόσβαση στο δυτικό τρόπο σκέψης, η Ορθόδοξη Εκκλησία εγκαταλείπει ένα σχετικό φιλελευθερισμό και μια κάποια ανοχή, που είχε δείξει στην αρχή, για να υιοθετήσει εχθρική στάση απέναντι στις καινούργιες ιδέες, οι οποίες κρίνονται επικίνδυνα επαναστατικές.

Η σύνδεση με την ελληνική αρχαιότητα, εμφανίζεται από την πρώτη στιγμή, που ο ελληνισμός της υπερεθνικής Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αρχίζει να αποτελεί μια ιδιαίτερη ιστορική οντότητα και αρχίζει να αποκτά εθνική συνείδηση, αλλά δεν απομακρύνεται ολότελα από την βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα, ούτε κυρίως από την ιδέα της χριστιανικής Ορθοδοξίας. Η τελευταία μάλιστα αποκτά μεγάλη δύναμη, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, όπου διακόπτεται η ομαλή πορεία του

⁵⁵ Βλ. σχετικά με το διαφωτισμό στην Ελλάδα και στον Σβορώνο, Ν., (1976), ο.π.-σημ.29, *Η*

ελληνισμού, εφόσον, η Εκκλησία, δίπλα, στις κοινότητες, εκπροσώπησε κατά κάποιο τρόπο την πολιτική της ύπαρξη. Σύμφωνα με το Ν. Σβορώνο,⁵⁶ ενώ η ελληνική ιδέα ξαναβρίσκει την πρωταρχική σημασία της-μέσω των Ελλήνων διαφωτιστών και δια μέσου πλέον της δυτικής σκέψης, με την παράλληλη ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης- δεν καταφέρνει να αποσαφηνίσει πλήρως τη νεοελληνική ιδεολογία και να εξαλείψει τη σύγχυση και τις αντιφάσεις της, οι οποίες μας ακολουθούν μέχρι σήμερα.

Οι πρώτες Εθνικές Συνελεύσεις, με την αναγνώριση της Ορθοδοξίας ως επικρατούσας θρησκείας, αποτελούν συνέχεια της ανακατανομής της δύναμης ανάμεσα στην κοινοτική και την εκκλησιαστική ηγεσία, με την Εκκλησία να εντάσσεται και να ακολουθεί την πορεία του συγκεντρωτικού πολιτικού συστήματος και της κρατικής οργάνωσης. Ο Καποδίστριας, παρόλο που οικοδομεί τη διοίκηση συγκεντρωτικά κάνει την πρώτη προσπάθεια για τη διοργάνωση του ελληνικού κράτους. Παράλληλα ορίζεται μια εκκλησιαστική επιτροπή, η οποία εν προκειμένω να διατηρήσει -η ηγεσία της Εκκλησίας ένα χώρο επιρροής- προσπαθεί να προσδεθεί στον κρατικό μηχανισμό και συγχρόνως, αναγνωρίζεται η Ιερά Σύνοδος, ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή.

Η δόμηση αυτή, αποκαλύπτει το συγκεντρωτικό χαρακτήρα της διοίκησης του Κράτους και την γραφειοκρατικού τύπου συγκέντρωση και εξουσία, που αντανakλάται στην οργάνωση της Εκκλησίας. Η Ιερά Σύνοδος λειτουργεί, ως ένας συγκεντρωτικός μηχανισμός κρατικού τύπου, παράλληλα, η εκκλησιαστική λατρεία η οποία μεταμορφώνεται σε κρατική, επιτελεί το ρόλο της επίσημης θρησκείας και η ταυτόχρονη διεκδίκηση, για εξίσωση των δύο εξουσιών μέσα στο κράτος (Συνοδικός

Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας..., -σ.σ.92-97 και στον Παπαρίζο, Α., στο Ν. Δεμερτζή, *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα σήμερα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, σ.81.

⁵⁶ βλ. σχετικά Σβορώνος, Ν., στο «Ιδεολογία και Πολιτική πράξη», ο. π. -σημ 42, *Ανάλεκτα...* -σ.σ.53-63.

Τόμος του 1850), αποκαλύπτει την ίδια θεοκρατική αντίληψη θεμελίωσης της πολιτικής εξουσίας⁵⁷.

Κλείνοντας στο σημείο αυτό, ίσως, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι το τριπλό περιεχόμενο της κλασικής ελληνικής ιδέας, της εξελληνισμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας και της χριστιανορθόδοξης παράδοσης, αποτέλεσε το κοινό υπόστρωμα στη σκέψη των πνευματικών εκπροσώπων του ελληνισμού, ακόμα και αν προέρχονταν από διαφορετικά ιδεολογικά ρεύματα, και καθόρισε, κάθε φορά, τους αγώνες- για τη διάσωση του ελληνικού έθνους, τη διαφύλαξη της εθνικής υπόστασης ή, και αργότερα, την απελευθέρωση του και τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου εθνικού κράτους-αγώνες που διαρκούν ως και τον 20^ο αιώνα.

⁵⁷ Όπως αντίστοιχα συνέβη και στο Βυζάντιο, με την αναγνώριση της Εκκλησίας και της ένταξης της

- Η κρατικοπολιτική ιδεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Ως παραμυθία πνευματική η Εκκλησία έχει θέση στον κόσμο, γιατί όχι μόνο απαντά στις μεταφυσικές αγωνίες των πιστών, στα μετά θάνατον μυστήρια αλλά με τη λατρεία και τα δόγματα που ενσαρκώνει, στοχεύει στην υπέρβαση της βιολογικής μερικότητας και απαντά στο διαχρονικό και αιώνιο αίτημα του εξανθρωπισμού⁵⁸. Η Εκκλησία εξακολουθεί, σήμερα, να τελεί υπό τη μορφή του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, που δικαιούται να ασκεί αυξημένη πνευματική και πολιτική εξουσία, υπό την αιγίδα του κράτους, και η Ορθόδοξη πίστη τείνει μόνιμα να μετατραπεί σε ιδεολογία του Ελληνοχριστιανισμού. Η Εκκλησία της Ελλάδος επισημαίνει σήμερα συνεχώς, τον σπουδαιότατο ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία του Γένους και διεκδικεί το ρόλο του «θεματοφύλακα των ιδανικών του».

Η αντίληψη, που διαμορφώνεται και συνήθως προβάλλεται μέσα από το δημόσιο λόγο των εκκλησιαστικών εκπροσώπων ακόμα και σήμερα, είναι ότι η Εκκλησία ασχολείται με τα πνευματικά, τα «ιερά», τα θεία πράγματα και δεν αναμιγνύεται με τα «βέβηλα», κοσμικά⁵⁹, αντίληψη που έρχεται, όμως, σε αντίθεση με τη σχέση

στον μηχανισμό του κράτους επί του Μ. Κωνσταντίνου.

⁵⁸ Ράμφος, Σ., (2000), «Η ανέκδοτη ανασφάλεια της Εκκλησίας», *God & Religion*, τεύχος 10, σ.26.

⁵⁹ Οι σύγχρονες κοινωνίες, σχεδόν όλες, ανήκουν στην κατηγορία των «εκκοσμικευμένων», γεγονός όμως που δε συνεπάγεται ότι είναι άθρησκες, αλλά ότι η θρησκεία δε διατηρεί την κεντρική θέση που κατείχε στις παραδοσιακές κοινωνίες. Δεν παρατηρείται μια υποχώρηση του «ιερού», όπως θα ανάμενε κανείς, αλλά στο πλαίσιο της εκκοσμίκευσης, το στοιχείο του «ιερού» γνώρισε διαφορετικές μεταπλάσεις και εισχώρησε σε νέους χώρους (νέα φιλοσοφικά, θρησκευτικά υποκατάστατα, νέα πνευματικότητα κτλ...), Αδράχτας, Β., (21-10-2000), «Αντίδοτα-Γνώση και εμπειρία», Ελευθεροτυπία και επίσης βλ. σχετικά με τη διάκριση ιερού και βέβηλου, Τσαούση, Δ.Γ., ο.π.-σημ.8, Η Κοινωνία..., σ.σ.510-512.

εξάρτησης που αναπτύσσεται ανάμεσα στην εκκλησιαστική και την κρατικοπολιτική ηγεσία –καθιστώντας την Εκκλησία εξάρτημα του κρατικού μηχανισμού- από την σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Οι άνθρωποι μπορούν να χρησιμοποιούν τη λογική και να καθορίζουν οι ίδιοι τους κανόνες, που θα πρέπει να ρυθμίζουν τη ζωή τους, σύμφωνα με τους διαφωτιστές (π.χ Κοραΐς), και η θρησκεία έρχεται να επέμβει στο σημείο αυτό με την αιτιολόγηση, ότι επειδή όλοι δε μπορούν να το πράττουν αυτό, διαμεσολαβεί εκείνη σαν μέσο καθιέρωσης των αρχών, που απορρέουν από το λαό.

Η Εκκλησία, ακολουθώντας τις πρακτικές που καθιερώθηκαν από το παρελθόν- να διδάσκει το λαό στην υποταγή και την ευπείθεια- εξυπηρετεί το ρόλο της για τη χρησιμοποίηση της θρησκείας ως μέσου καθοδήγησης και υποταγής του λαού στο νόμο και την νόμιμη εξουσία, και κατ' επέκταση την υπαγωγή στην κυρίαρχη ιδεολογία. Η Εκκλησία, που είναι εξοικειωμένη με την πολιτική ιδεολογία –όπως επισημάνθηκε στην προηγούμενη ενότητα, αναλαμβάνει να στηρίζει τη νομιμότητα της θείας βασιλείας του νεοσύστατου κράτους, το οποίο χαρακτηρίζεται στα κείμενα εκείνης της περιόδου ως «θεοσύστατο»- μετατρέπεται σε Εκκλησία του κράτους και προσφέρει ιδεολογική κάλυψη στην εξουσία. Ακολουθώντας τις τύχες του κράτους η ίδια δομείται, ως μονοκεντρική και γραφειοκρατικού τύπου εξουσία, που έχει ως κύριο στόχο τη διατήρηση των δογμάτων, των παραδόσεων και τον έλεγχο της τήρησης των κανόνων από κληρικούς και λαϊκούς.

Ιστορικές συγκυρίες και αναγκαιότητες συνέβαλλαν, έτσι ώστε, το νεοελληνικό κράτος να δομηθεί συγκεντρωτικά και να αποκτήσει ένα ρόλο που θεωρητικά ήταν περιληπτικός των πάντων, πράγμα που εμπόδιζε την αυτόνομη ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών, η οποία είναι η αναγκαία προϋπόθεση, για την παραγωγή της συλλογικής ταυτότητας και την ελεύθερη συγκρότηση των ατομικών ταυτοτήτων και

απαραίτητη, βεβαίως, για την αναζήτηση κοινωνικών ισορροπιών, αντιλήψεων και σχέσεων αλληλεγγύης. Η κατασκευή των ταυτοτήτων ατομικών και συλλογικών ενός λαού, είναι προϊόν της ιστορίας του, και καθώς αλλάζει το ιστορικό γίνεσθαι αλλάζουν και όλοι οι παράγοντες, που διαμορφώνουν τις όποιες διαδικασίες παραγωγής της ταυτότητας ενός λαού. Η εθνική ταυτότητα είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ετερότητα, με την ύπαρξη κάποιων «άλλων», που είναι διαφορετικοί από «εμάς»⁶⁰. Στην περίοδο μετά την μεταπολίτευση, αρχίζουν να διαμορφώνονται οι συνθήκες για την υλοποίηση της κοινωνίας των πολιτών, μιας κοινωνίας ανοικτής και ανεκτικής στο διαφορετικό.

Από τις θρησκευτικές εμπειρίες και κυρίως τις ιδέες του διαφωτισμού- όπως αυτές ενσωματώθηκαν στην ελληνική κοινωνία⁶¹ και οι οποίες έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην απελευθέρωση- το νεοελληνικό κράτος πέρασε στην αναζήτηση της Μεγάλης Ιδέας και το όραμα «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», αναγκαία ιδεολογικά στοιχεία για την ολοκλήρωση του. Η Μικρασιατική καταστροφή σήμανε το τέλος της, παρόλα αυτά, όμως, η Μεγάλη Ιδέα εξακολουθεί να ενυπάρχει στις αναζητήσεις ορισμένων εθνοκεντρικών και θρησκευτικών ομάδων και χρησιμοποιήθηκε, κατά καιρούς από το κράτος για δικούς του σκοπούς (ιδίως για τη στήριξη του θεσμού της «Βασιλείας»).

Στο μεσοπόλεμο εμφανίστηκαν αναζητήσεις, που είχαν ως κύριο στόχο την ανάπτυξη ενός σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού, που θα υπερέβαινε το παραδοσιακό

⁶⁰ Η διαφοροποίηση αυτή ενέχει και τη σύγκριση: «εμείς» είμαστε καλύτεροι από «αυτούς». Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε το μηχανισμό της κοινωνικής σύγκρισης και, μέσω αυτής της επιβεβαίωσης, της υπεροχής της ενδοομάδας, έχει αναχθεί ως γενικότερος κοινωνιοψυχολογικός μηχανισμός, που χαρακτηρίζει τις διομαδικές σχέσεις. Tajfel, H., (1982), *Social Identity and Inter-Group Relations*, που αναφέρεται στις Πανεπιστημιακές σημειώσεις του διατμηματικού ΜΠΣ: Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες, στα πλαίσια του μαθήματος «Η κατασκευή και η διάδοση των κοινωνικών στερεοτύπων», Πάντειο Πανεπιστήμιο.

⁶¹ βλ. σχετικά στον Παπαρίζο, Α., για τις ιδέες του Διαφωτισμού και τον τρόπο που ενσωματώθηκαν οι ιδέες του στην Ελληνική κοινωνία, στο «*Διαφωτισμός, Θρησκεία και Παράδοση στη σύγχρονη κοινωνία*», -Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα σήμερα, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.

και θα χρησιμοποιούσε με τρόπο δημιουργικό το μοντέρνο⁶². Σε όλες σχεδόν τις χώρες, όπως και στην Ελλάδα, δημιουργείται κάποιο χάσμα ανάμεσα στους παραδοσιακούς τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς και στον εκσυγχρονισμό, με τη λύση που θεωρείται-δίκαια ή άδικα- ξένη προς την παράδοση.

Η κατάσταση που διαμορφώθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο, παρά τις αντιφάσεις, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο: από τη μια η ένταξη του ελληνικού κράτους στο δυτικό μπλοκ, το φιλελεύθερο σύστημα στην οικονομία και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, και από την άλλη η παραγωγή της εθνικοθησκευτικής ιδεολογίας- μέσω των λαϊκών ομάδων, που ανάγουν το στοιχείο της παράδοσης σε αιώνιες δυνάμεις, που μόνο αυτές μπορούν να εγγυηθούν τη διαφύλαξη της ταυτότητας ενός λαού- για τη στήριξη του κράτους με το αποκορύφωμα το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών», στη δικτατορία των συνταγματαρχών. Η Εκκλησία εντάχθηκε στις διάφορες διαδικασίες αυτές, όντας ως προέκταση του κράτους, προσφέροντας ιδεολογική κάλυψη, αποτελώντας έτσι το σύμβολο διαφοροποίησης από το άθεο μπλοκ, γεγονός που την οδήγησε σε μια ιδιότυπη αποχή και απόσταση από το κοινωνικό πεδίο.

Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η Ορθοδοξία αποτελεί, σήμερα, αντικείμενο των μύδρων των «πιστών», νεορθόδοξων και αντι-δυτικών και της απόρριψης χωρίς διάλογο των λεγόμενων εκσυγχρονιστών, οι οποίοι ονομάζονται και φιλοδυτικοί, οι οποίοι, τόσο οι πρώτοι, όσο και οι δεύτεροι καταφάσκουν εαυτούς και πολεμούν αλλήλους, ψάχνουν οπαδούς και εχθρούς, όπως ακριβώς συμβαίνει με την πολιτική, και ελάχιστα διαλογίζονται. Το δόγμα στην Ορθοδοξία εξακολουθεί να είναι της τάξεως του ιερού, αποτελεί δηλαδή ταμπού: όχι μόνο δεν μπαίνει υπό αμφισβήτηση, αλλά δεν τίθεται καν υπό συζήτηση. Το θείο στην Ορθοδοξία, δεν τέθηκε ως αντικείμενο

⁶² Χαρακτηριστικά εκφράζονται οι αναζητήσεις αυτές του ελληνικού λαού, στο «Περίπατος στην

της ανθρώπινης κρίσης και δεν πραγματοποιήθηκε καμία μεταρρύθμιση ή τουλάχιστον δεν καταγράφηκε ιστορικά, όπως έγινε στην περίπτωση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας⁶³. Οι υπόδουλοι Έλληνες, και στη συνέχεια οι ελεύθεροι Έλληνες, δεν ήταν σε θέση να παρακολουθήσουν με συνέπεια και πληρότητα την κριτική αντιμετώπιση του προβλήματος της θρησκείας και του Θεού.

Η Ορθοδοξία αντί να γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης και να ερευνηθεί κριτικά ο ρόλος της στην ελληνική κοινωνία, προβάλλει ως αυτονόητη την ανωτερότητα της, απέναντι στα άλλα δόγματα χριστιανικά ή μη και επειδή ακριβώς εκλαμβάνεται ως τέτοια, είναι εξαναγκαστική απέναντι στον Άλλον, στους διαφωνούντες⁶⁴. Σύμφωνα με το Γ. Σκληρό⁶⁵, η έλλειψη κριτικής ματιάς και συστηματικής εξέτασης, χαρακτηρίζει ολόκληρη την κοινωνία, και όχι μόνο την Ορθόδοξη Εκκλησία, και εκφράζεται μέσα από την απόρριψη και την άρνηση καθώς και την αμυντική στάση, απέναντι στην κριτική ματιά των ξένων, ενώ αναφερόμαστε συχνά στις θετικές ιδιότητες της φυλής μας (εμείς δώσαμε τα φώτα στους ευρωπαίους, είμαστε «καπάτσου» και τα καταφέρνουμε κτλ.).

Μια από τις θεμελιώδεις φαντασιακές σημασίες που εκφράζει η Ορθόδοξη Εκκλησία, είναι η ιδεολογία της εξάρτησης και η αποδυνάμωση του υποκειμένου, η αποποίηση της εξουσίας, προς όφελος της δύναμης και της εξάρτησης του Άλλου. Η συγχώνευση του ανθρώπου με τον εξωτερικό κόσμο και με τον Θεό, η εξαφάνιση του μέσα σε αυτούς, αποτελούν χαρακτηριστικές απόψεις με ιδεολογική χροιά, που

Ευρώπη» και «Εθνικός χαρακτήρας και πνευματικός μιλιταρισμός», Θεοτοκάς, Γ., (1998) *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ξετία, Αθήνα, σ.σ. 6-35.

⁶³ « Η ελληνικότητα κυφορείται μέσα στον εκχριστιανισμένο ελληνισμό των μέσων χρόνων που διαφοροποιείται από το δυτικό Μεσαίωνα ιστορικά, φιλοσοφικά και θεολογικά. Τόσο η ανθρωπιστική αναγέννηση όσο και η θρησκευτική Μεταρρύθμιση είναι άγνωστες στην ανατολική Ορθοδοξία...», Μπέζγος, Μ., ο.π.-σημ.26, *Νεοελληνική Φιλοσοφία της Θρησκείας...*, σ.σ.18-19 και βλ. επίσης στο ίδιο, σ.39 κ.ε.

⁶⁴ Μάπα, Σ., ο.π. -σημ.13, *Ορθοδοξία και Εξουσία...*, -σ.23.

⁶⁵ Σκληρός, Γ.,(1997), σ.σ.202-205, που αναφέρεται στον Παπαρίζο Α.,(1999), *Η ταυτότητα των Ελλήνων, Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. σ 135-136.

αναπαράγει η Ορθοδοξία⁶⁶. Η ανάγνωση του Χριστιανισμού, που κάνει ο Χ. Γιανναράς με τη βίαιη κριτική του Δυτικού χριστιανισμού και την μόνιμη σύνδεση του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, ως αναπόσπαστα δεμένα και αναγκαία στοιχεία της ταυτότητας των Ελλήνων⁶⁷, καθώς και της αντίληψης του Θεού ως αντικειμένου γνώσης του ανθρώπου, είναι ενδεικτικές.

Η Ορθόδοξη προσέγγιση αποκλείει τη διάκριση του θείου και του ανθρώπινου, και περαιτέρω την ικανότητα του ανθρώπου να έχει μια αυτόνομη ύπαρξη απ' αυτήν του Θεού. Η ελεύθερη ανταπόκριση στην πρόσκληση του Θεού, συνιστά την ουσία της «εν Χριστώ» ελευθερίας, ορίζεται δε ως ελεύθερος εκείνος που υποτάσσεται στο Θεό, και όχι ο χειραφετημένος. Οι επιπτώσεις αυτής της θεώρησης, εξηγούν και την αδυναμία της ελληνικής κοινωνίας να θεσπίσει ένα κοινωνικό δεσμό, που να μην είναι πολέμιος των πάντων. Η μη αναγνώριση της ετερότητας του θείου⁶⁸ στην Ορθόδοξη Εκκλησία, αντανakλάται στο ανθρώπινο επίπεδο και θεμελιώνει κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις, που αρνούνται την ετερότητα του άλλου. Διαφοροποίηση σημαίνει ετερότητα, ιδιαιτερότητα, ιδιομορφία και ιδιοπροσωπία.⁶⁹

Πας μη Ορθόδοξος θεωρείται εχθρός, όπως συμβαίνει και με τους ομόθρησκους ή τους αλλόφυλους ή ακόμα και με τους ομοφυλόφιλους ή και γενικότερα

⁶⁶ Η χριστιανική ηθική είναι θεανθρωποκεντρική, κάτι που σημαίνει ότι το περιεχόμενο της είναι ο Θεός και ο άνθρωπος. Στο πρόσωπο του Θεανθρώπου, ο άνθρωπος γίνεται «κοινωνός Θείας φύσεως», χωρίς το Θεό ο άνθρωπος δεν μπορεί να κάνει και να γίνει τίποτα. Βλ. σχετικά με το περιεχόμενο της Ορθόδοξης χριστιανικής ηθικής, Νικολαΐδη, Απ. Β., (1994), *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, τεύχος Α', Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Θεολογικής Σχολής, Αθήνα, σ.σ.29-38.

⁶⁷ «...Η ορθοδοξία σώζει την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, ακόμα και σε περιόδους μακρόχρονης σκλαβιάς ή μετανάστευσης...το ελλαδικό κράτος πως να σώσει τον Ελληνισμό... αφού το ίδιο είναι χωρίς ταυτότητα...» και συνεχίζει για το θέμα του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας ότι «...φανερώνει μια συντελεσμένη πα αλλοτρίωση τόσο της Ελληνικότητας του κράτους και της ορθόδοξης αλήθειας για την Εκκλησία...», Γιανναράς, Χ., *Κεφάλαια Πολιτικής Θεολογίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ.σ.146-147.

⁶⁸ Η έννοια της ελευθερίας στην χριστιανική ορθόδοξη ηθική δεν έχει την έννοια της αυτονομίας, αλλά της ετερονομίας. Η ελευθερία ορίζεται στη σχέση του ανθρώπου με το Θεό, με το συνάνθρωπο του και το περιβάλλον. Νικολαΐδης, Απ. Β., ο. π.-σημ.66, *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*...- σ.σ.45-46

⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά Μπέζος, Μ., ο. π.- σημ 26 -σ.37, που αναφέρει χαρακτηριστικά «...αυτό και μόνο συμβαίνει με την πολιτιστική διαφοροποίηση της Ευρώπης σε Ανατολική και Δυτική, δηλαδή σε ορθόδοξη και ετερόδοξη. Ευρώπη δεν υπάρχει, μόνο «Ευρώπες» υπάρχουν: η δυτική και η ανατολική, η ετερόδοξη και η ορθόδοξη. Όπως ακριβώς δεν υπάρχει Χριστιανισμός. Μόνο Χριστιανισμοί υπάρχουν, ανατολικός και δυτικός, ορθόδοξος και ετερόδοξος.»

συμπεριλαμβάνει όλους εκείνους που αποκλίνουν και διαφοροποιούνται από την επίσημη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και παράδοσης. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του σημερινού Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου για τους ομοφυλόφιλους, σε κήρυγμα του, όπου τόνισε ότι «δεν μπορεί στο όνομα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να επιβραβεύονται ανθρώπινες συμπεριφορές οι οποίες στην πατρίδα μας βρίσκονται στο περιθώριο. Εκεί όπου υπάρχει αμαρτία και απόκλιση από τη φύση, αυτές τις συμπεριφορές τις αποδοκιμάζει ο λαός μας, ο οποίος ακολουθεί την ελληνορθόδοξη παράδοση του⁷⁰».

Σύμφωνα με το λόγο της Ορθοδοξίας που θεωρεί τις άλλες θρησκείες ως «κατώτερες»⁷¹, η ίδια λογική αντανακλάται και στους όρους με τους οποίους η ελληνική κοινωνία σκέφτεται τον άλλον, υπό το πρίσμα της διαφοράς με όρους ανωτερότητας και κατωτερότητας. Η έννοια της ισότητας διαφορετικών ατόμων, κοινωνιών και πολιτισμών, είναι στην ουσία δύσκολο να κατανοηθεί και συνδέεται με την δυσκολία της ελληνικής κοινωνίας να συστήσει κοινωνικές σημασίες, που να πριμοδοτούν την ισότητα ή τη συμπάθεια προς τον άλλον, είτε αυτός είναι στο εσωτερικό είτε είναι στο εξωτερικό. Ενδεικτικό είναι το γεγονός, ότι οι σύγχρονοι Έλληνες δεν αποδέχονται εύκολα την ανωτερότητα κάποιου άλλου, ή ότι μπορεί να είναι κάποιος άλλος πιο ικανός, ειδικά στο χώρο της εργασίας, εκτός αν είναι αναγνωρισμένος σε ένα αντικείμενο, πέρα από τον καθημερινό χώρο δράσης, που είναι «αντικειμενικά» αναγνωρισμένο και δε μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί⁷².

⁷⁰ Βλ. (27-03-2000), «Κριτική Χριστόδουλου σε γάμους ομοφυλοφίλων», Βήμα.

⁷¹ Χαρακτηριστικά ο Μεταλληνός αναφέρει : «...Η ανταπάτη πολλών από μας οφείλεται στο ότι βλέπουμε στην δύση τη θρησκεία ελεύθερη, και μάλιστα τη Χριστιανική, όπως ο Ρωμαιοκαθολικισμός και οι διάφορες Προτεσταντικές ομολογίες. Δεν μπορούμε όμως να καταλάβουμε, ότι γενικά στη Δύση και ο Ρωμαιοκαθολικισμός και ο Προτεσταντισμός είναι "εκκοσμηκευμένες"-δηλ. παραποιημένες- όψεις του Χριστιανισμού και το κύρος τους, ιδιαίτερα του παπισμού, οφείλεται στην οικονομική και πολιτική τους δύναμη», Μεταλληνός, Γ., *Η Εκκλησία μέσα στον κόσμο*, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ.σ. 70-71.

⁷² Παπαρίζος, Α., (1999), *Η Ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού, και η επίδραση της Ελληνικής Ορθόδοξης*, στο «Εμείς και οι Άλλοι- Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα», ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ.147

Ο άλλος θεωρείται εξ'ορισμού κατώτερος, γεγονός που αντανακλά έτσι το ίδιο το βίωμα, προβάλλει στην πραγματικότητα αυτό που βιώνεται ατομικά και συλλογικά, δηλαδή την σχέση μας με τη δύση. Οι έξαλλες αντιδυτικές κραυγές που ανθούν στις μέρες μας, είναι συνέχεια της έντονης αντιδυτικής νοοτροπίας που επικράτησε από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Οι έννοιες του «εκσυγχρονισμού» και των «εκσυγχρονιστών» αντίστοιχα, εκφέρονται, σήμερα, ως ύβρεις και προσβολές από πολλούς εκπροσώπους της Ορθοδοξίας και απηχούν την έντονη προκατάληψη απέναντι στη Δύση, η οποία εκλαμβάνεται κυρίως ως απειλή, ενώ γίνεται λόγος για «δυνάμεις του κακού» ή «δυνάμεις του σκότους», που έχουν ως στόχο την εξαφάνιση του Ελληνισμού από τη Δύση⁷³. Ενδεικτικά παραθέτουμε την άποψη του Γ. Μεταλληνού, ο οποίος αναφέρει σχετικά με το πρόβλημα του χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους τα εξής: *«Η Ευρώπη λοιπόν, που ξέρει, ότι παρ' όλες τις μακραίωνες προσπάθειες της, δεν εξαφάνισε ακόμη τον Ελληνορθόδοξο πολιτισμό, απαιτεί τον καθολικό εξευρωπαϊσμό μας, γιατί όσο υπάρχει ο πολιτισμός της Ορθοδοξίας, δεν μπορεί να γίνει ενιαία η Ευρώπη, δηλαδή Φραγκογερμανική μονοκρατορία. Αυτή την προσπάθεια υπηρετούν οι δικοί μας "ευρωπαϊστές", εν γνώσει ή εν αγνοία τους, από τον Κοραή μέχρι σήμερα⁷⁴».*

Τα παραπάνω συνιστούν βαθύτερες στάσεις ζωής: η άκριτη αυτοεξιδανίκευση της κοινωνίας μας καθώς και η άκριτη δαιμονοποίηση της Δύσης, και της Ευρώπης ειδικότερα, των Τούρκων και άλλων, έχουν τη ρίζα τους στην σχετική έλλειψη και διάθεσης γνώσης - κατανόησης του εαυτού και των άλλων, διάθεση που συνοδεύει και την επίσημη Εκκλησία μας. Η αντίσταση ενάντια στη δυτικοευρωπαϊκή διείσδυση, η αντίδραση απέναντι στον εκσυγχρονισμό του νεοελληνισμού, η εμμονή

⁷³ βλ. χαρακτηριστικά τα άρθρα με αφορμή το θέμα που ανέκυψε με την υποχρεωτική ή μη αναγραφή του θρησκειώματος στα αστυνομικά δελτία των ταυτοτήτων, (27-06-2000), *«Οι δυνάμεις του κακού πολλαπλασιάζονται»*, Ελευθεροτυπία, (14-08-2000), *« "Υιός του Φωτός" δήλωσε ο Χριστόδουλος»*, Βήμα.

στις «εγχώριες» παραδοσιακές αξίες, συνοψίζουν το όραμα της ελληνικότητας και του ελληνοκεντρισμού.

Η Ορθοδοξία περιφρονεί τον ορθό λόγο και τη διανοητική δραστηριότητα, ως δραστηριότητα ξέχωρη από αυτή του θυμικού και της καρδιάς. Η βία του Χ. Γιανναρά ή ακόμα και του Γ. Μεταλληνού ή και άλλων Νεορθόδοξων, απέναντι στο δυτικό ορθολογισμό εκφράζουν επακριβώς αυτό το πνεύμα. Στην ουσία, η γνώση της πραγματικότητας και του έξω κόσμου και ακόμα περισσότερο η αυτογνωσία, δε συνιστούν αξίες για την Ελληνική κοινωνία, όπως και για την Ορθοδοξία εξάλλου⁷⁵. *«Η βαθύτατη άγνοια του δόγματος τόσο από τους θεολόγους όσο και από τους πιστούς είναι ενδεικτική, και η άγνοια αυτή είναι που θεμελιώνει και οξύνει τους φανατισμούς, θρησκευτικούς και άλλους.⁷⁶»*.

Η Ορθοδοξία, σε αντίθεση με τον Καθολικισμό και τον Προτεσταντισμό, δεν έχει δεχθεί ανάλογη επεξεργασία και το πλήθος των πιστών δεν τη γνωρίζει καλά, διατηρεί μια σχεδόν εθιμοτυπική σχέση με το Ορθόδοξο δόγμα, ενώ τα θρησκευτικά στοιχεία απέκτησαν χαρακτήρα φολκλορικό, χωρίς να επηρεάζουν πραγματικά τη ζωή των Ελλήνων και υπονοείται, παράλληλα, ότι όσο το δόγμα δεν αγγίζεται η πίστη γίνεται πιο ισχυρή. Στην Ορθοδοξία ο Θεός δεν είναι δυνατόν τεθεί ως αντικείμενο έρευνας, η Ορθοδοξία καταξιώνεται και πραγματώνεται με την ένωση του ατόμου στο Σώμα της Εκκλησίας⁷⁷ και την προσαρμογή της καθημερινής ζωής στο λειτουργικό τυπικό, τις γιορτές και τις νηστείες.

⁷⁴ Μεταλληνός, Γ., ο. π. -σημ. 71, *Η Εκκλησία μέσα στον κόσμο...*-σ. σ 71.

⁷⁵ Είναι γνωστό, ότι τον πολιτισμό μας και την ιστορία μας, από την κλασική αρχαιότητα ως και σήμερα, την γνωρίζουμε από ξένους μελετητές, που έχουν ασχοληθεί και έχουν εκπονήσει σχετικές μελέτες, όπως αναφέρεται και αναλύεται διεξοδικά στον Παπαρίζο, Α., στο Πολιτική - Δίκαιο-Φιλοσοφία, *Οι κατευθυντήριες αντιλήψεις για την Ελληνική ιστορία στην σύγχρονη Ελληνική ιδεολογία*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, σ.σ.352-355.

⁷⁶ Μάππα, Σ., ο. π. - σημ. 13, *Ορθοδοξία και Εξουσία...*-σ.28

⁷⁷ βλ. ενδεικτικά στον Μεταλληνό, Γ., ο. π. - σημ. 71, *Η Εκκλησία μέσα στον κόσμο...*, και Καρμίρη, Ι., ο. π. σημ. 27 - *Συμβολή εις το πρόβλημα της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας* εξ απόψεως Ορθόδοξου...

Ο άνθρωπος νοείται σε μια πλήρη συγχώνευση με το Θεό, που δεν είναι μόνο ψυχική αλλά και σαρκική, αφού το πρώτο λόγο στην Ορθόδοξη παράδοση και την ελληνική κοινωνία έχουν οι αισθήσεις- εφόσον η ανωτερότητα της Ορθοδοξίας, έγκειται στο ότι έχει θεμελιωθεί πάνω στις μαρτυρίες των πρώτων αυτόπτων μαρτύρων⁷⁸. Ο ορθός λόγος ταυτίζεται με τη Δύση και σηματοδοτεί, έτσι, ταυτόχρονα την απόρριψη της.

Στην Ορθοδοξία, η Εκκλησία αποτελεί και συμβολίζει την εγκατάλειψη κάθε ατομικότητας και διαφοράς και την απόλυτη εξάρτηση από το Θεό και τους άλλους, εκφράζει το μοναχικό ιδεώδες της παραίτησης από την ατομική βούληση και την πλήρη υπακοή σε ένα άλλο, στο Θεό, με την πλήρη αποκήρυξη της ατομικότητας,⁷⁹ η οποία και συνεπάγεται *«την οικείωση της νέας οντολογικής πραγματικότητας, στη οποία εντάσσεται ο πιστός ως μέλος της Εκκλησίας»⁸⁰*.

Η ιδιαίτερη αξία και σημασία που κατέχει η πρωτοβουλία του Θεού, μεταφέρθηκε και αποδόθηκε σε κάθε μορφή εξουσίας, από την οποία τα πάντα αναμένονται. Η υπερτίμηση αυτής της εξουσίας του Θεού, υποβάλλει την κοινωνία σε σχέσεις υποταγής και εξάρτησης, από τον «άλλον» γενικότερα και από τον εξωτερικό κόσμο, περιορίζοντας ταυτόχρονα τα περιθώρια μιας αυτόνομης δράσης. Η Εκκλησία, έτσι, ως ιδεολογικός μηχανισμός, τείνει να διατηρήσει τις ίδιες ιδέες και απόψεις, διασφαλίζοντας την αναπαραγωγή και τη διατήρηση της κυριαρχίας της στην ελληνική κοινωνία, υπαγορεύοντας ορισμένες πράξεις που ενσωματώνονται σε μορφές πρακτικής.

⁷⁸ Η Ορθοδοξία παραδέχεται την παρουσία του Θεού μέσα στα πράγματα, δια μέσου των αισθήσεων, καθώς και τη δια των αισθήσεων σχέση του ανθρώπου μαζί του. Η προτεραιότητα των αισθήσεων αυτή και η βιωματική άμεση σχέση, δεν μπορεί να υποκατασταθεί από τη λογική.

⁷⁹ «το αίτημα μιας απόλυτης μέθεξης με το Θεό και με τον άλλο δεν επιτρέπει την αμοιβαία αλλαγή θέσεων, το να μπει δηλαδή κάποιος στη θέση του άλλου, του διαφορετικού, για να μπορέσει να επικοινωνήσει...», Μάππα, Σ., ο.π. -σημ.13, *Ορθοδοξία και Εξουσία...*, -σ.39.

⁸⁰ βλ. σχετικά Μαντζαρίδου, Γ., (1991, σ.160 που αναφέρεται στον Νικολαΐδη, Αλ. Β., (1994), σ.31.

Η απόλυτη πρωτοβουλία ανήκει στη θεϊκή δικαιοδοσία και ο άνθρωπος απαλλοτριωμένος από κάθε εξουσία συγχωνεύεται με το Θεό. Στην ελληνική κοινωνία, όπου αντανakλάται η παραπάνω άποψη και αποτελεί πραγματικότητα στην καθημερινή ζωή, αποδίδεται με εκφράσεις του τύπου «ήταν θέλημα Θεού». Τόσο σε ατομικό, αλλά και σε συλλογικό επίπεδο, αναλώνει υπολογίσιμες δυνάμεις, προκειμένου να διατηρήσει αυτές τις σχέσεις της υποταγής του «άλλου», για να μη θέσει το ερώτημα μιας αυτόνομης και δικής της δράσης.

Μια χαρακτηριστική άλλη πτυχή, που αναδύεται μέσα από την ανάλυση της Ορθοδοξίας και του λόγου της, συνδέεται με την περιφρόνηση προς τους κανόνες και του νόμους, ακόμα και της φύσης, και της οποιαδήποτε κοσμικής εξουσίας η οποία αντιβαίνει στις αρχές και τις επιταγές, που η ίδια πρεσβεύει. Ο Θεός δεν υπακούει σε κανένα νόμο, είναι ανεξάρτητος ακόμα και από τους νόμους της φύσης, που θέτει όρια ανάμεσα στα φύλα: είναι ταυτόχρονα και πατέρας και μητέρα και υιός⁸¹. Ο Θεός είναι νόμος, και ως κάθε θεϊκή εξουσία απαιτεί την αποκλειστική υποτέλεια του ανθρώπου και την άρνηση οποιασδήποτε άλλης υποτέλειας.

Η Εκκλησία, ως «κοινωνία υπερφυσική» με εφάπαξ ορισμένη αποστολή, έχει ως έργο την διακονία του ανθρώπου- τη σχέση, δηλαδή, προς το συνάνθρωπο του που ανακαλύπτει ο πιστός στο πρόσωπο του Χριστού- με τη συμβολή της Πολιτείας, με την οποία θα πρέπει να είναι συνδεδεμένη και να συνεργάζεται στενά, σύμφωνα με τις απόψεις των εκφραστών της Ορθόδοξης παράδοσης. Ο Χριστός ταυτίζεται ηθικά με το συνάνθρωπο του και ο πιστός καλείται να διακονήσει τον πλησίον του, όπως θα διακονούσε τον ίδιο το Χριστό. Όταν όμως οι πολιτικοί ηγεμόνες δεν σέβονται τον

⁸¹ Σύμφωνα με τις απόψεις του Φ. Σερράρντ, ο Θεός δεν δημιουργεί τίποτα, που να μην έχει τους δημιουργικούς λόγους του ή τις δημιουργικές αρχές του σύμφυτες μέσα στο ίδιο του το είναι. Με άλλα λόγια, η διαίρεση σε άντρα και σε γυναίκα βασίζεται στο γεγονός, ότι ο Θεός περιλαμβάνει τις αρχές του αρσενικού και του θηλυκού στον εαυτό του, είναι ο ίδιος αρσενικό και θηλυκό-το θείο είναι ανδρόγυνο. Σερράρντ, Φ., (1987), *Ανδρας και Γυναίκα, η Μυσταγωγία τους – Μια ερμηνεία στο φως της Ορθοδοξίας*, Εκδόσεις Ντ. Χάρβετ, Αθήνα, σ.σ.9 κ.ε.

Θεό, τότε η Εκκλησία είναι υποχρεωμένη να πειθαρχεί μόνο στο Θεό⁸². Όταν η κοσμική εξουσία κάνει κατάχρηση υλικής δύναμης και εξουσίας, θα πρέπει, τότε, οι χριστιανοί, σύμφωνα με την παρατήρηση του Ι. Καρμίρη,⁸³ να ακολουθούν την εξής προτροπή: «πειθαρχείν δει Θεώ μάλλον ή ανθρώποις».

Η σύγκρουση των Χριστιανών, θα πρέπει να στρέφεται, όχι μόνον εναντίον των αρχόντων και των ηγετών που έχουν καταχραστεί την εξουσία, αλλά και ενάντια στους άδικους ανθρώπινους νόμους, που αντιτίθενται στην Εκκλησία και τους νόμους του Θεού. Σύμφωνα με τις επιταγές των εκπροσώπων της Ορθοδοξίας, οι πιστοί θα πρέπει να πειθαρχούν και να σέβονται τους ανθρώπινους νόμους, αλλά μέχρι το σημείο που οι νόμοι και οι κανόνες αυτοί δεν αντίκεινται στο Θείο νόμο, γιατί διαφορετικά στην περίπτωση αυτή, οφείλουν να εφαρμόσουν και να σεβαστούν εκείνο που τους επιτάσσει η πίστη τους- ακόμα και αν αυτό σημαίνει καταλάττηση κανόνων δικαίου, που θεσπίζει η Πολιτεία.

Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση της επίσημης Εκκλησίας, σήμερα, και της Ιεράς Συνόδου, με ελάχιστες εξαιρέσεις ορισμένων Επισκόπων, στην απόφαση της Πολιτείας, μέσω της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, να μην αναγράφεται το θρήσκευμα στα δελτία των αστυνομικών ταυτοτήτων. Και ενώ η Εκκλησία, αφενός μεν, δηλώνει με απόλυτο και κατηγορηματικό τρόπο, ότι παραμένει ξένη προς κάθε κοσμική εξουσία ή οποιαδήποτε πολιτική ιδεολογία, όπως άλλωστε επιβάλλει η μακραίωνη παράδοση της⁸⁴, αφετέρου δε, σηκώνει το «λάβαρο» της Επανάστασης και κηρύττει ένα «ιερό πόλεμο με μπροστάρη την Εκκλησία», σύμφωνα με την χαρακτηριστική δήλωση του Αρχιεπισκόπου σε πρόσφατη

⁸² «Η διακονία, που υποτίθεται ότι εγκολπώνονται όσοι βρίσκονται στην εξουσία, αποτελεί τον κυριότερο λόγο για τον οποίο οφείλει ο πιστός να σέβεται και να υποτάσσεται σ' αυτή. Όταν η εξουσία υποκαθιστά τη θεότητα, τότε είναι γνωστή η στάση που πρότεινε ο Παύλος: "Πειθαρχείν Θεώ μάλλον ή ανθρώποις" (Πραξ. 5,30)», Νικολαΐδης, Απ. Β., ο.π.-σημ. 66, *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής...*, -σ.34.

⁸³ βλ. σχετικά, Καρμίρης, Ι., ο. π. σημ 41- Συμβολή εις το πρόβλημα της

⁸⁴ βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο, (27-06-2000), « Απόψεις-Αδιέξοδο πέσμα », Ελευθεροτυπία.

τηλεοπτική εμφάνιση του, ενώ η Ιερά Σύνοδος με εγκύκλιο που εξέδωσε απέδωσε την κρίση, που ανέκυψε σχετικά με το θέμα των ταυτοτήτων, σε «σκοτεινές» δυνάμεις που απεργάζονται την αλλοτρίωση του έθνους⁸⁵.

Η Εκκλησία, όπως υποστηρίζουν οι επίσημοι εκπρόσωποι της, «σηκώνει το λάβαρο της Επανάστασης για την προστασία της ιδιοπροσωπίας του ποιμνίου της, μην υπολογίζοντας τις συνέπειες από την προς αυτήν εχθρότητα του εκάστοτε Καίσαρα⁸⁶» και δηλώνει ότι δεν δεσμεύεται από νόμους, που αντίκεινται στους ιερούς κανόνες. Η Εκκλησία είναι ελεύθερη να διατυπώνει τη γνώμη της, βάσει της Ορθόδοξης Χριστιανικής διδασκαλίας της, δεσμευόμενη μόνο από τους ιερούς κανόνες της, ενώ, όταν κρίνει ότι υπάρχει νόμος που αντιτίθεται στους ιερούς κανόνες της, τότε θα αποφασίσει με γνώμονα πάντα τους ιερούς αυτούς κανόνες, ή πολύ απλά «Νόμος είναι το δίκιο της Εκκλησίας».

Μέσα από τις προτροπές και το λόγο που εκφέρει η Εκκλησία, από τα αποστολικά χρόνια έως και σήμερα, καλεί τους πιστούς σε δράση, «εγκαλεί» ως ένας από του πιο σημαντικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Λουί Αλτουσέρ⁸⁷, τα υποκείμενα αξιώνοντας τα σε δράση πολιτική, ως ο μόνος τρόπος ύπαρξης του Λόγου, της αντίληψης και της γνώσης. Η δομή της ιδεολογίας που εκφράζει η Εκκλησία, στο όνομα του Μοναδικού και του Απόλυτου Υποκειμένου- του Θεού, που εκφράζει την απόλυτη άρνηση κάθε ανθρώπινης εξουσίας ή δράσης και επιπλέον την άρνηση κάθε δύναμει προσπάθειας να νοηθεί ο άνθρωπος, εκτός των ιεραρχικών δεσμών, που επιτάσσει αυτή απόλυτη εξάρτηση από το θείο-, εγκαλεί

⁸⁵ βλ. άρθρο, (08-08-2000), «Ταυτότητες: η Ιερά Σύνοδος κατά των σκοτεινών δυνάμεων», Βήμα

⁸⁶ βλ. άρθρα, Αντωνιάδου, Μ., (22-07-2000), «Υψωσε το... λάβαρο ο εκπρόσωπος του Αρχιεπισκόπου», Βήμα, (12-10-2000), Αντωνιάδου, Μ., «Τα ράσα κάνουν πόλεμο», Βήμα, (16-05-2000), Κουφογιώργου, Κ., «Θέλλα για το Χ. Ο σπς ταυτότητες», Κέρδος, (30-05-2000), Αντωνιάδου, Μ., «Για πραξικόπημα και τιμωρία από το λαό μίλησε ο κ. Χριστόδουλος», Βήμα, (10-05-2000) «Το παράνομο ιερό φακέλωμα», Ιός της Κυριακής, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, (11-05-2000), «Νόμος είναι το δίκιο της Εκκλησίας», Ελευθεροτυπία.

⁸⁷ Αλτουσέρ, Λ., ο.π. – σημ. 19, *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους...*, - σ.σ.115-117.

τα άτομα ως υποκείμενα, που τα υποτάσσει στο Απόλυτο Υποκείμενο και τους εγγυάται, ότι όλα αυτά συμβαίνουν για χάρη τους, και ότι όλα θα πάνε καλά, με τον όρο ότι πρόκειται για τα ίδια αλλά και ότι θα πρέπει, οι πιστοί δηλαδή, να συμπεριφέρονται ανάλογα: «γεννηθήτω το θέλημα Σου».

Η Εκκλησία ενέχει την «ιδεολογική ετοιμότητα», μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, εκείνης της ιερατικής «διανοούμενης γραφειοκρατίας», η οποία μέσα από την άμεση σχέση της με την εξουσία- την οποία και τείνουν να νομιμοποιούν- αποκτά τη δυνατότητα απόκρυψης των κοινωνικών αντιφάσεων και των υφιστάμενων σχέσεων κυριαρχίας⁸⁸. Εντοπίζεται, επομένως, στην Εκκλησία, η συγκρουσιακή διαδικασία, η πάλη των τάξεων για τα υλικά και ηθικά αγαθά, μέσω της οποίας αναδύεται η νέα κρατικοπολιτική και «κοσμική» ιδεολογία, που αντικατοπτρίζει, συγχρόνως και τη διαδικασία ανάδυσης μιας νέας μορφής κυριαρχίας.

Η απαίτηση αυτή, που έχει δηλαδή η θεϊκή εξουσία από τον άνθρωπο, για μια αποκλειστική και χωρίς όρια υποταγή, φωτίζει τις κοινωνικές πρακτικές της υποτέλειας στην εξουσία και εξηγεί εν μέρει και το αίσθημα ανασφάλειας και αποτυχίας, το οποίο μπορεί να νιώθει μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Η θεϊκή εξουσία ασκείται με άμεσο εξαναγκασμό, που προκαλείται μέσω των αισθήσεων στην Ορθοδοξία: ο Θεός μιλάει, βλέπει και αποδίδει τιμωρίες. Ο εξαναγκασμός εμπεριέχει βία, όπως, εξάλλου, και κάθε ιδεολογικός μηχανισμός-όπως περιγράψαμε παραπάνω- παρόλο που η Ορθοδοξία δεν χρησιμοποίησε «φυσική» βία και δεν ανέπτυξε μια ιδεολογία βίαιης εξάπλωσης και κατάκτησης (π.χ. Ισλάμ), ωστόσο ενσωμάτωσε και παρήγαγε μια κάποια βία ως προς τη θεϊκή εξουσία, την οποία βρίσκουμε στις κοινωνικές σχέσεις και στις σχέσεις κοινωνίας και κράτους.

⁸⁸ Παπαρίζος, Α., ο. π. – σημ. 23, *Ιδεολογία και Ιστορία...*, - σ. σ 105-106.

Παρόλα, αυτά η Εκκλησία, πολλές φορές σε διάφορες ιστορικές περιόδους συμπεριφέρθηκε, ως μια αυθαίρετη και αυταρχική εξουσία, με αξιώσεις και απαιτήσεις που επιβάρυναν τους Χριστιανούς (π.χ κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Εκκλησία επέβαλε πρόσθετους φόρους στους υπόδουλους Έλληνες), και μέσω των εκπροσώπων της, παρότρυνε να μην υποταχθούν στους δημόσιους νόμους, στη βάση μιας ιδεολογικής δικαιολόγησης, ότι ο κόσμος τούτος είναι φθαρτός και ασημαντός και οι ίδιοι θα πρέπει να υπακούν στους νόμους του θεού για τη Σωτηρία της Ψυχής τους. Η πορεία προς το Θεό, την τελείωση, είναι δύσκολη και γεμάτη παραίτηση. Η απαίτηση, που έχει η θείκη εξουσία από τον άνθρωπο, είναι μια αποκλειστική και άνευ όρων υποταγή στο Θείο.

Η αυθαίρετη εξουσία, είναι εξ'ορισμού, αντίθετη με το μήνυμα της ισότητας, που κηρύττει ο Χριστιανισμός και οι άλλες βέβαια μονοθεϊστικές θρησκείες, εφόσον αξιώνουν την αδιαμφισβήτητη υπεροχή του θεικού στοιχείου συγκριτικά με το επίγειο, και την υποταγή του δεύτερου στο πρώτο. Η περιφρόνηση αυτή, σε διάφορες ιστορικές φάσεις, προς κάθε ανάξια επίγεια εξουσία καθώς και τους νόμους, αποτελεί μια ισχυρή ιδεολογία στους κόλπους της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνίας, για την οποία οι πολιτικοί θεσμοί δεν έχουν πραγματική νομιμότητα, σε αντίθεση με το κυρίαρχο Ορθόδοξο δόγμα και τους εκκλησιαστικούς θεσμούς, που απολαμβάνουν μια ευρεία πίστη, όχι μόνο από την κοινωνία αλλά και από το ίδιο το κράτος. Η «νομιμότητα» αυτή που απολαμβάνει σήμερα η Εκκλησία στην Ελλάδα συνδέεται με τη μακρόχρονη ιστορική πορεία της Ορθοδοξίας, που διατήρησε το κεντρικό δογματικό αλλά και κοσμοθεωρητικό πλαίσιο της, από το Βυζάντιο έως και σήμερα.

Είναι γεγονός όμως, ότι τα κεντρικά σχήματα με τα οποία μια θρησκεία συγκροτεί την ιδεολογία της, δεν παραμένουν ανέπαφα, ούτε μεταβιβάζονται ως προκατασκευασμένα σχήματα εξήγησης και ερμηνείας του κόσμου από τη μια

ιστορική περίοδο στην άλλη⁸⁹, αλλά υφίστανται επεξεργασία και αναερμηνεία από τις διάφορες κοινωνικές τάξεις μιας κοινωνίας. *«Η σύγχρονη Ελληνική κοινωνία δεν γνώρισε τις μεγάλες ιστορικές μεταβολές που οδήγησαν τις άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες στην ανάδυση του καπιταλισμού και τη συγκρότηση τους σε εθνικά κοινοβουλευτικά κράτη»*⁹⁰. Από τη στιγμή της σύστασης του, το Ελληνικό κράτος, δεν θέσπισε νέες κοινωνικές σχέσεις,⁹¹ αλλά υπήρξε μια επανάληψη του παρελθόντος, με τη μεταφορά των θρησκευτικών στοιχείων και των κεντρικών θεμελιωδών σχημάτων του Θεού, της Εκκλησίας, του κόσμου, της σωτηρίας και των σημασιών που κληρονομήθηκαν από το Βυζάντιο και την Οθωμανική αυτοκρατορία, τα οποία και ενσωματώθηκαν και επηρέασαν τον κρατικό μηχανισμό. Αφομοίωσε έτσι και συμπεριέλαβε τα σύμβολα και τις σημασίες, που έφερε η «καθαγιασμένη» Βυζαντινή και Οθωμανική αυτοκρατορία, και τα οποία είχαν επενδυθεί με το θεϊκό ιδεώδες.

Η Ελληνική κοινωνία δεν μπόρεσε να παρακολουθήσει τις ιδέες του Διαφωτισμού, όσο ήταν υπόδουλη στους Τούρκους, ενώ επικέντρωνε το ενδιαφέρον της στην αγώνα για την απελευθέρωση του Γένους με τη σύμπραξη του κλήρου, γεγονός που την εμπόδισε να επεξεργασθεί τα όσα συνέβαιναν στην Ευρώπη και να στοχασθεί πάνω στις κεντρικές κατευθυντήριες ιδέες γύρω από το κράτος, την εξουσία, τα ατομικά δικαιώματα, «τις φυσικές ελευθερίες», την κοινωνία κ.τ.λ., ενώ, παράλληλα, οι βασικές αρχές της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας, ερμηνεύθηκαν κάτω από το πρίσμα των ιδιαίτερων συνθηκών του απελευθερωτικού αγώνα. Έτσι, αφομοίωσε τις ιδέες αυτές με ένα δικό της ιδιαίτερο τρόπο, ενώ επικρατούσαν ταυτόχρονα αντιδυτικές και φιλοδυτικές στάσεις, τόσο σχετικά με τη βοήθεια της

⁸⁹ Βλ. σχετικά, Δεμερτζής, Ν., ο. π. – σημ. 18, *Ιδεολογία και Κριτική...*

⁹⁰ Παπαρίζος, Α., ο. π. – σημ. 72, *Η ταυτότητα των Ελλήνων...* - σ. 142.

⁹¹ «...άλλωστε τίποτα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία δε μαρτυρεί κάποια δυναμική ρήξη με τα σχήματα αυτά, ενώ τα αντίστοιχα σύγχρονα του Διαφωτισμού και τα ακόμη πιο σύγχρονα σχήματα και χυδαία του καπιταλιστικού ιδεαλισμού, μετά δυσκολίας κατορθώνουν, όταν δεν αποτελούν απλή κακή μίμηση, να

Δύσης στον απελευθερωτικό αγώνα, αλλά και σχετικά με τις ιδέες που διακήρυττε ο Διαφωτισμός. Οι φιλορθόδοξες και ελληνοκεντρικές τάσεις, η προσπάθεια να διαχωριστεί η εθνική ιδέα από την χριστιανική Ορθόδοξη, η αμφιταλάντευση του ελληνικού κράτους, ανάμεσα στην πίστη προς τη θρησκεία, την παράδοση και στην επιθυμία να μιμηθεί την Δύση, είναι παρούσες έως και σήμερα. Ακόμα, και μέχρι το 1922 και την Μικρασιατική καταστροφή, επικρατούσε η αναζήτηση μιας εδαφικής ενότητας, η επιστροφή στο παρελθόν- του μεγαλείου του Βυζαντίου- όπου η Ορθοδοξία θα έπαιζε εκ νέου ένα κυρίαρχο ρόλο, ως κυρίαρχη θρησκεία.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία παραμένει, στις μέρες μας, υπό την προστασία του κράτους, απολαμβάνοντας τη συνταγματική προστασία, ενώ ο όρος «επικρατούσα θρησκεία», ταυτίσθηκε εννοιολογικά με τη θρησκεία που θα πρέπει να επικρατεί, με τη χειραγωγική και αποφασιστική συνδρομή του κράτους, είτε σαν την επίσημη θρησκεία του κράτους ή ως σύμφωνα με μια πιο «επικίνδυνη» προσέγγιση-και στην οποία θα αναφερθούμε διεξοδικότερα στο τελευταίο μέρος-σαν θρησκεία της πλειοψηφίας. Το αποτέλεσμα της διαπλοκής Εκκλησίας-Κράτους, ήταν οι σχέσεις⁹² αυτές να πάρουν σταδιακά, μέσω αμοιβαίων πελατειακών εξαρτήσεων και υποχωρήσεων,⁹³ τη μορφή ενός κρατικοεξουσιαστικού και κρατικοθρησκευτικού πλέγματος, που δεν ανέχεται τη διαφορά, που προκύπτει από τα θρησκευτικά πιστεύω των ατόμων, και υπάγει συχνά τη θρησκευτική ελευθερία μέσα σε ένα ιδιαίτερο και

εξασφαλίζουν μια παράλληλη θέση στο βαθύτερο περιεχόμενο των τρόπων σκέψης και πράξης των Ελλήνων». Παπαρίζος, Α., ο. π.- σημ.72, *Η ταυτότητα των Ελλήνων...* -σ. 142.

⁹² Για τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους, έγινε ευρύτατη συζήτηση στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή του 1975, η οποία κατήρτισε και ψήφισε το ισχύον Σύνταγμα. Υπήρξε πρόδηλη και ευνόητη η «επιδειχθείσα επιφυλακτικότητα, ως προς την αναγκαιότητα της συνταγματικής κατοχυρώσεως της εν Ελλάδι εξεχούσης θέσεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας, διότι η παρ' ημίν ιδιότυπος μακροαίωνα στενή σύνδεσις της Πολιτείας και της Εκκλησίας, εθεωρήθει ως το κύριον αίτιον της προϊούσης χαλαρώσεως της αυτοσυνειδησίας, της δυνάμεως και του κύρους της Ορθοδόξου Εκκλησίας εν Ελλάδι...», Καραπιέρης, Χ., Πρακτικά των συνεδριάσεων των υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής, Βουλή των Ελλήνων, σ.398, στον Μάνεση, Α., (07-07-2000), ο.π. σημ. 36.

⁹³ Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο του Παντελάκη, Γ.,(28-06-2000), «Στενές σχέσεις Εκκλησίας και Βουλευτών», *Ελευθεροτυπία*.

ιδιότυπο καθεστώς εξάρτησης και κηδεμονίας, «ανάλογα με την επικινδυνότητα των “αλλόδοξων” αντιπάλων»⁹⁴

Πέρα, όμως, από εκείνους που δεν είναι ομόδοξοι, οι οποιοδήποτε διαφωνούντες ή όποιοι εκφράζουν σήμερα μια άποψη διαφορετική, που αντίκειται στο κυρίαρχο δόγμα και την προβαλλόμενη ως κυρίαρχη άποψη γενικότερα, θεωρούνται και χαρακτηρίζονται πολύ εύκολα ως «ανθέλληνες» ή και «γραικύλοι»⁹⁵, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα, όχι μόνο φανατισμό αλλά αδιαλλαξία και εχθρική συμπεριφορά, για όσους εκθέτουν διαφορετική άποψη στις θέσεις της επίσημης Εκκλησίας. Ο λόγος που χρησιμοποίησε και χρησιμοποιεί ο σημερινός Αρχιεπίσκοπος, είναι ιδεολογικά χρωματισμένος, γεγονός που τροφοδότησε μια σειρά αλυσιδωτών κρίσεων στις σχέσεις Εκκλησίας με το κράτος, ενώ απάδει από μια *«κεκρυμμένη Εκκλησία που θεωρείται κοσμικά νεκρή αλλά αντλεί τη μυστική ζωή της από το ίδιο το αναστημένο Σώμα του Ιησού...»*⁹⁶.

Ο λόγος που προβάλλεται, σε συνδυασμό με το πρωτοφανή, για εκκλησιαστικό εκπρόσωπο, «εκσυγχρονισμένο» ύφος λόγου και συμπεριφοράς (επίθεση δημόσιων σχέσεων, καλή σκηνική παρουσία και χαρακτηριστική εύνοια κάποιων Μ.Μ.Ε.), συνοδεύεται από τάσεις φανατισμού και μια συμπεριφορά «πολεμική», προς τους απανταχού διαφωνούντες, εκφράζοντας την θεοκρατική υπερβολή και την εκκλησιαστική επιβολή σε όλο της το κοσμικό μεγαλείο. Ο σημερινός Αρχιεπίσκοπος, συγκεντρώνοντας όλα τα τυπικά και επικοινωνιακά προσόντα ενός χαρισματικού ηγέτη, επιζητά την ευκαιρία να ανακηρυχθεί σε παράλληλη εξουσία.

⁹⁴ Χριστόπουλος, Δ., (1999), ο.π.-σημ.1, *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα...*, σ.23.

⁹⁵ «Υπάρχουν πάντα οι γραικύλοι που επιχειρούν να συρρικνώσουν την Εκκλησία, είτε είναι συνταγματολόγοι, είτε άλλοι, οι οποίοι επιδιώκουν να διαμορφώσουν ένα νέο πλαίσιο στις σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας» δήλωσε χαρακτηριστικά ο Αρχιεπίσκοπος στις 29-05-1998, σε εκδήλωση για την επέτειο της Άλωσης της Πόλης.

⁹⁶ Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Κοζάνης, (10-09-2000), *«Πνευματική κατάρρευση οι φωνές για τις ταυτότητες»*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.

Διαπιστώνεται λοιπόν, η τάση η πολιτική εξουσία να εξομοιώνεται με την εκκλησιαστική εξουσία, και ο Αρχιεπίσκοπος να εμφανίζεται ως ο αρχηγός της Εκκλησίας, κάτι που αναιρεί την δημοκρατική αρχή της Εκκλησίας, αρχή η οποία και υλοποιείται μέσω του συνοδικού θεσμού⁹⁷. Η συμπεριφορά αυτή που δεν ανταποκρίνεται με το μήνυμα του Χριστιανισμού, αντιτίθεται με την προτροπή του ίδιου του Ιησού «να μην είσθε ηγέτες» και προσιδιάζει περισσότερο με τις επιταγές, το ιδεολογικό ύφος και το λόγο μιας καθαρά «κοσμικής» και κρατικής εξουσίας.

Η προσέγγιση αυτή, σε συνδυασμό με τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για το νόμο της Εκκλησίας, πραγματεύεται την ύπαρξη ενός εκκλησιαστικού οργανισμού, ο οποίος ως κυρίαρχος, είναι ενδεδυμένος αφενός με πρωτογενή πνευματική εξουσία και αφετέρου διαθέτει το κατεξοχήν χαρακτηριστικό επί γης κυριαρχίας, την έννομη τάξη, για την επιβολή και διατήρηση της οποίας συμβάλλεται με την κρατική εξουσία, δικαιολογώντας πλήρως έτσι την παρουσία της η Εκκλησία ως ιδεολογικού μηχανισμού, για την επιβολή της τάξης και της νομιμότητας και την διατήρηση των υφιστάμενων σχέσεων κυριαρχίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία επιχειρεί να ενισχύσει τον ιδεολογικό της ρόλο, με έντονη έκφραση εθνικιστικών τάσεων και με απόπειρες για κοινωνική παρέμβαση, απευθυνόμενη στους πολίτες- στους οποίους παρέχει ιδεολογικές υπηρεσίες-επιχειρώντας να αποδείξει με τον τρόπο αυτό τη χρησιμότητα της, ως τμήμα του κρατικού μηχανισμού, γεγονός που συνεπάγεται και αποκαλύπτει την ολοκληρωτική αλλοτρίωση του σκοπού για τον οποίο υπάρχει.

Η θρησκεία αποτελεί στην πράξη, πλέγμα κρατικών, δηλαδή αντιλήψεων που διδάσκονται και εκδηλώνονται με διάφορους τρόπους, που αναπτύσσεται μόνο στα πλαίσια των ιδεολογικών μηχανισμών. *«Οι μηχανισμοί αυτοί, όχι μόνο ασκούν de facto εξουσία στα μέλη τους, αλλά και συνδέονται άμεσα με την κρατική εξουσία. Η*

⁹⁷ Βλ. χαρακτηριστικά τα άρθρα του Ι. Μ. Κονιδάρη στο Βήμα, (1992-1993), «Εκκλησία και Πολιτεία –

σύνδεση αυτή είναι συχνά οργανωτική και σε κάθε περίπτωση λειτουργική, δεδομένου ότι οι Εκκλησίες εκπληρώνουν λειτουργίες χειραγώγησης και πειθάρχησης των πιστών τους και ελέγχου της δημόσιας ζωής εν γένει, δηλαδή λειτουργίες ανάλογες με εκείνες των στενά κρατικών μηχανισμών διαχείρισης της ιδεολογίας»⁹⁸.

Ασκεί, ωστόσο η Εκκλησία στην Ελλάδα, σημαντική πολιτική εξουσία, ειδικά όταν νιώθει να απειλούνται τα «κεκτημένα» συμφέροντα της, και γίνεται ιδιαίτερα επιθετική, όταν θεωρεί ότι απειλείται από τη στάση και την πολιτική της κρατικής εξουσίας, όταν θεωρεί ότι η κυβέρνηση υπεισέρχεται σε αλλότρια εδάφη και θίγει τα κυριαρχικά δικαιώματα της Εκκλησίας. Η Ορθοδοξία γίνεται τότε μαχητική και με την παρότρυνση κάποιων διανοούμενων-που χαρακτηρίζονται ως νεορθόδοξοι-, κατεβαίνει στους δρόμους, οργανώνει συλλαλητήρια, λαοσυνάξεις, συγκεντρώνει υπογραφές, για τη διενέργεια δημοψηφίσματος με αφορμή την απάλειψη του θρησκευματος από τις αστυνομικές ταυτότητες, προσφεύγει στο Συμβούλιο της Επικρατείας⁹⁹ για να αναιρέσει τις αποφάσεις της Πολιτείας, διαδηλώνει την αντίθεση της στη σύμβαση του Schengen, επειδή χρησιμοποιεί το σατανικό σύμβολο του 666, ρίχνει στην πυρά βιβλία που προσβάλλουν τα σύμβολα της πίστης¹⁰⁰ κτλ.

Η Εκκλησία διατυπώνει, όπως θα αναλύσουμε και παρακάτω, μια νέα αντίληψη για τον εαυτό της και το ρόλο της μέσα στην ελληνική κοινωνία, μια αντίληψη αναπαλαιωμένη, που έρχεται κατευθείαν από τη θέση που είχε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, και διεκδικεί ενεργό δημόσιο ρόλο, σε σχεδόν όλα τα θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος, επιδιώκοντας παράλληλα να της κατοχυρώσει η Πολιτεία

Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους», Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, σ.σ 25-26.

⁹⁸ Δημούλης, Δ., -ο. π. - σημ.1, *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα,...*-σ.152.

⁹⁹ βλ. σχετικά με την προσφυγή το άρθρο του Τσιμπούκη, Π., (06-07-2000), «Προσφυγή στο ΣτΕ για τις ταυτότητες», Βήμα.

¹⁰⁰ Βλ. τα σχετικά άρθρα, γύρω από το θόρυβο, που ξέσπασε για το βιβλίο του Μίμη Ανδρουλάκη, Μ', και τις εκδηλώσεις φανατισμού που πραγματοποιήθηκαν, με αφορμή το συγκεκριμένο βιβλίο (17-05-2000), «Σκηνές αιείρου κόλλος στο Δικαστήριο», Κέρδος, (08-03-2000), Τσάτσης, Θ., «Χ' Χριστόδουλος στον Μεσαίωνα», Ελευθεροτυπία, (25-04-2000), Μπρουσάλη, Δ., «Σκηνές αλλοφροσύνης στο δικαστήριο, αλλά η συζήτηση τελικώς ανεβλήθη», Βήμα.

και να της αναγνωρίσει τη δεσπόζουσα θέση, που κατείχε σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους.

Συχνά, θέτει τον εαυτό της υπό διωγμό, και οι πιστοί της που είναι φορείς της Ελληνορθόδοξης παράδοσης και μοναδικότητας του έθνους, εμφανίζονται ως τα αθώα θύματα μιας ολέθριας, ξένης και εγχώριας επιβουλής κατά της Ελλάδας, και κάθε φορά εμφανίζεται ως «κινδυνεύουσα» και «διωκόμενη».¹⁰¹ Χαρακτηριστικά ο Γ. Μεταλληνός¹⁰² αναφέρει, ότι μόνιμη τακτική του Ελληνικού κράτους, είναι η προβολή ενός εκκλησιαστικού σκανδάλου, με στόχο να φιμώσει την Εκκλησία, για να μην ακούγεται ο λόγος της, σε σημαντικές για την πορεία του έθνους στιγμές και να την καταστήσει «ακίνδυνη», αποκόπτοντας την τελείως από την εθνική ζωή.

Η Εκκλησία αποζητά όμως, την κρατική προστασία, την ανάμιξη του κράτους σε δικά της θέματα, και απαρνείται την αυτονομία της. Με τον τρόπο αυτό, ενδύεται με τον κρατικό μανδύα, γίνεται κρατικός θεσμός αποκτώντας μεγαλύτερη ισχύ, δύναμη και επιρροή και προσδίδει πολιτειακό κύρος στις πράξεις της¹⁰³. Λειτουργώντας έτσι, η ίδια επιθυμεί να μετατραπεί σε «κρατική» κυρίαρχη Εκκλησία, απολαμβάνοντας όλα τα προνόμια της κρατικής προστασίας, κάτι που μπορεί να οδηγήσει, όμως, σε παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου, και συγκεκριμένα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Η Εκκλησία, εκτός από το ανελεύθερο της εκμάθησης και της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων- το άτομο ως πιστός υποβάλλεται σε ποικίλους καταναγκασμούς που απορρέουν από επιταγές του «πίστευε και μη ερεύνα» αντιμετωπίζεται δε, ως μη αυτόνομη προσωπικότητα και ως «μέλος» νοερών «σωμάτων»- αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες και διακρίνει τους πιστούς με

¹⁰¹ βλ. Παπαρίζος, Α., ο. π. – σημ.27, *Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα...*, -σ.72.

¹⁰² Μεταλληνού, Γ., ο. π. –σημ.71, *Η Εκκλησία μέσα στον κόσμο...*, -σ.σ. 69-73.

¹⁰³ Σταθόπουλος, Μ., ο.π. –σημ.1, *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα...*, -σ.σ.207-209.

βάση τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους: αλλόθρησκοι, αλλοεθνείς, αλλόφυλοι, νεολαίοι πρωτοποριακοί, αμαρτωλοί άνθρωποι, πόρνες και κάθε είδους περιθωριακοί, βρίσκονται στο επίκεντρο της επίκρισης, από την κρατούσα θρησκεία. Οι πλείστοι των εκκλησιαστικών ηγετών μας πιστεύουν, ότι οι παραπάνω περιθωριακές κατηγορίες, μειονεκτούν σαφώς έναντι των παραδεκτών υπό της Εκκλησίας πειθήνιων οπαδών της, ενώ αντιμετωπίζονται ως άνθρωποι επικίνδυνοι για το πλήρωμα της Εκκλησίας και το σύνολο της κοινωνίας¹⁰⁴.

Μεταξύ των παραπάνω ομάδων, ως εξέχουσα μεταβλητή διακρίνεται το φύλο. Η πεποίθηση περί κατωτερότητας των γυναικών, αποτελεί θρησκευτική σταθερά, η οποία συνοδεύεται από ποικίλες υποχρεώσεις και θεσμικούς αποκλεισμούς (π.χ το άβατο των γυναικών στον Άγιο Όρος στην Ορθόδοξη παράδοση) και συνδέεται με το συμβολικό σχήμα της ιεραρχίας των φύλων, που συντελεί στην αναπαραγωγή των ανισοτήτων. Η σχέση της θρησκείας με τη γυναίκα υπήρξε πάντοτε σχέση μίσους και αγάπης, και ο Χριστιανισμός, μέσα από την θεσμοποιημένη Εκκλησία, τάχθηκε με το μέρος των «ισχυρών» και των φορέων εξουσίας, των ανδρών¹⁰⁵. Οι γυναίκες στην Ορθοδοξία, δεν επιτρέπεται να ασκήσουν κάποιο πνευματικό ρόλο, απαγορεύεται να εισέρχονται στο Ιερό Βήμα της Εκκλησίας όπως οι άνδρες, και βέβαια δεν τίθεται, καν, θέμα σχετικά με τη γυναικεία ιεροσύνη. Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία, αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό και μεγάλο θέμα, το οποίο δεν είναι δυνατόν να αναλύσουμε στην παρούσα εργασία.

Ο αποκλεισμός του «άλλου», δεν εκδηλώνεται μόνο στις ακραίες μορφές θρησκευτικού φανατισμού – θεμελιοκρατίας ή φονταμενταλισμού- αλλά ενυπάρχει

¹⁰⁴ Βλ. σχετικά για τη στάση της Ελληνικής Εκκλησίας, απέναντι στους περιθωριακούς-η οποία και απομακρύνεται από τα ευαγγελικά δεδομένα και τη διδασκαλία του Ιησού για τα περιθωριακά άτομα- στάση που αποκαλύπτει την θεολογική άγνοια και τη συντήρηση των εκκλησιαστικών ηγετών μας, Αγουρίδης, Σ.,(30-09-2000), «Ελληνική Εκκλησία και "περιθωριακοί"», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, Ελευθεροτυπία, τεύχος 80, σ.σ.4-5.

στη θεμελιωμένη πεποίθηση ότι οι άλλοι πλανώνται στα βασικά θέματα της ζωής, αγνοούν το Θεό και αμαρτάνουν. Επομένως, αντιτίθενται σε όλες τις άλλες πίστεις, αγωνίζονται κατά των αιρετικών και απορρίπτουν με τρόπο δογματικό (απόταξη άλλων δογμάτων), μη επιδεχόμενο δηλαδή συζήτηση, κάθε άλλη πεποίθηση. Η διάκριση εδράζεται, ανάμεσα στους πιστούς και στους απίστους. Η εμμονή στη διάσωση της παράδοσης και η εμμονή για επιστροφή στο παρελθόν, ως εάν το παρελθόν ήταν τέλειο, χαρακτηρίζει τη στάση της σημερινής Εκκλησίας και του ρεύματος των ανακαινιστών της Ορθοδοξίας, των Νεορθόδοξων-με ορισμένες εξαιρέσεις- οι οποίοι επικαλούνται και κατασκευάζουν ένα ιδεολόγημα, κανόνων αρχών και ηθικών νόμων και εμφανίζονται, ως οι γνήσιοι εκφραστές του θείου θελήματος και ως εξουσιοδοτημένοι από το λαό, για τη σωτηρία του. Κάθε διαφορετική φωνή, που ζητά να συνδιαλεχθεί δημιουργικά με την παράδοση και να την προσεγγίσει από διαφορετική οπτική, χαρακτηρίζεται αυτόματα ως «αιρετική» και οι εκφραστές της χαρακτηρίζονται ως «όργανα των αντιπάλων» ή συνιστούν μέρος ενός κακόβουλου σχεδίου.

Στο πλαίσιο αυτό, η οποιαδήποτε διάθεση αμφισβήτησης ή κριτικής, συνιστά «συνωμοσία» ή αποτελεί «δάκτυλο του εχθρού» ή προσωρινή επικράτηση των «δυνάμεων του κακού», που αντιστρατεύονται την επίσημη εκδοχή της αλήθειας, όπως αυτή εκδηλώνεται από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας. Ο κ. Χριστόδουλος, μίλησε για τους λεγόμενους «εκσυγχρονιστές» και «εξευρωπαϊστές», οι οποίοι αποτελούν μια ελάχιστη μειοψηφία, η οποία κάνει θόρυβο, έχει την εξουσία και τον τύπο με το μέρος της και δημιουργεί μία ψευδή εικόνα ότι έχει τη δύναμη, ενώ η

¹⁰⁵ βλ. Αδράχτα, Β., στο ειδικό αφιέρωμα, (15-07-2000), «*Ιεροσάνη εδώ και τώρα*», Η άλλη φωνή της Ορθοδοξίας, Ελευθεροτυπία.

δύναμη είναι στο λαό, και ο λαός θρησκεύεται¹⁰⁶, η Ιερά Σύνοδος κάνει λόγο για τον λαό και τον κλήρο, που παρομοιάζονται με τους «οπλίτες της παρατάξεως του Χριστού»,¹⁰⁷ και οι οποίοι αμύνονται κατά των «ιοβόλων ρίψεων του σκότους», ενώ ομάδα κληρικών ανακηρύσσει, ως ανεπιθύμητο να παρευρεθεί στις θρησκευτικές εκδηλώσεις συγκεκριμένο υπουργό, ή οι αρχιερείς χαρακτηρίζουν ως «δικτάτορα» τον πρωθυπουργό και ονομάζουν τις κυβερνητικές αποφάσεις ως πραξικοπηματικές, ή ζητούν ακόμα και την παραίτηση του προέδρου της Δημοκρατίας.¹⁰⁸ Χρέος του κάθε πιστού είναι, επομένως, να αποδοκιμάζει και να καταγγέλλει οποιαδήποτε αντίληψη αντιστρατεύεται τις αντιλήψεις εκείνες, που δεν εγκρίνονται από τους πνευματικούς εκπροσώπους της Εκκλησίας.

Η θρησκεία ως σύστημα, που όπως αναφέρθηκε και στην αρχή αποτελεί θεώρηση οικονομική και πολιτική, προσπαθεί να εξηγήσει τον κόσμο, να ορίσει τι είναι ο άνθρωπος, ενώ επιχειρεί να ρυθμίσει και να καθορίσει τη σχέση του ανθρώπου με το Θεό. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται η δυνατότητα και ο κίνδυνος που επισύρει κάθε θρησκεία να παράσχει όλα εκείνα «τα ιδεολογικά, θεωρητικά αλλά και πρακτικά μέσα σε κάθε είδους ιερείς και κήρυκες, προφήτες, κληρικούς και αρχιερείς, να παράγουν - πρώτ' από όλα προς ίδιον όφελος- μορφές πολιτικοθρησκευτικής και οικονομικοκοινωνικής - ή εθνικής, όπως στη σύγχρονη Ελλάδα - ιδεολογίας»¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Βλ. χαρακτηριστικά τις δηλώσεις του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδος στην Αίγινα, που δημοσιεύθηκαν στις 30-06-2000, «Για πραξικόπημα και πτωρία από τον λαό μίλησε ο κ. Χριστόδουλος», Βήμα.

¹⁰⁷ Βλ. (08-08-2000), «Ταυτότητες: η Ιερά Σύνοδος κατά των σκοτεινών δυνάμεων», Βήμα.

¹⁰⁸ Βλ. Παποντσάκη, Μ., (30-07-2000), «Επιστολές προς Κακλαμάνη», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.

- Το εθνικό περιεχόμενο της ταυτότητας των Ελλήνων και η σχέση του με την

Ορθόδοξη Παράδοση

Είναι αυτονόητο ενδεχομένως, ότι δίχως ταυτότητα δε μπορεί να οργανωθεί, ούτε καν στοιχειωδώς ο ψυχισμός του ατόμου, αλλά και ούτε να υπάρξει μια κάποια μορφή κοινωνικότητας. Επομένως, το κέντρο βάρους μετατοπίζεται, από το αν έχουμε ή όχι ταυτότητα στο πόσες και τι είδους ταυτότητες έχουμε, και πως αυτές συγκροτούνται. Οι επιστήμες της Κοινωνιολογίας, της Ψυχολογίας και της Κοινωνικής Ψυχολογίας και άλλων συναφών γνωστικών αντικειμένων, έχουν αναπτύξει διάφορες θεωρίες και ορισμούς, για το τι είναι ταυτότητα και πως αυτή δομείται. Σύμφωνα με την «θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας» του H. Tajfel¹¹⁰, η ταυτότητα είναι ατομική- το τι είμαι δηλαδή, εγώ σε σχέση με τους άλλους, πως διαφοροποιούμε ή πως μοιάζω με άλλα άτομα- και κοινωνική- σε ποιες κοινωνικές κατηγορίες ανήκω, σε συνδυασμό με την ικανοποίηση που νιώθω από τις ομάδες αυτές.

Οι σχέσεις υποκειμένων και αντικειμένων αναδύονται ταυτόχρονα, ενώ μέσα από αυτές αναδεικνύονται η «ταυτότητα» και η «ετερότητα»: η ομοιότητα και η

¹⁰⁹ Παπαρίζος, Α., (21-10-2000), «Θρησκεία, κοινωνία και θεμελιοκρατία», Αφιέρωμα Φονταμενταλισμός, Ελευθεροτυπία.

¹¹⁰ Τα άτομα, σύμφωνα πάντα με τη «θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας» -Social Identity Theory- επιδιώκουν να διατηρήσουν, αν είναι ικανοποιητική, ή να ανυψώσουν μια θετική κοινωνική ταυτότητα. Η κοινωνική ταυτότητα στηρίζεται στις συγκρίσεις μεταξύ της ενδοομάδας και άλλων σχετικών εξωομάδων. Αν αυτή η σύγκριση αποβεί αρνητική, τότε το άτομο μπορεί να επιλέξει να αλλάξει ομάδα, να προσπαθήσει να ευνοήσει την ομάδα του ή να αλλάξει και να επαναπροσδιορίσει τη βάση σύγκρισης, Tajfel, H., (1982), ο.π. -σημ. 60, *Social Identity...*

διαφορετικότητα. Δεν υπάρχει ταυτότητα χωρίς ετερότητα, είναι οι δύο ποιότητες της ίδιας σχέσης, της σχέσης του ανθρώπου με τους άλλους. Ο προσδιορισμός και η εννοιολόγηση της ταυτότητας, βρίσκεται στο επίκεντρο της διαλεκτικής του ενός και του πολλαπλού. Η ετερότητα είναι η αναγκαία αλλά και η πιο προβληματική συνιστώσα της ταυτότητας¹¹¹. Η ατομική ταυτότητα των μελών μιας κοινωνίας, αλλά και η συλλογική ταυτότητα του κοινωνικού συνόλου, είναι απότοκη της ιστορίας και σε κάθε περίπτωση η διαμόρφωση της, είναι μια ρευστή υπόθεση. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει κάποια ταυτότητα ενός λαού, μία και αμετάβλητη, αλλά κάθε φορά συνδέεται με την αναζήτηση ορισμένων κύριων χαρακτηριστικών, που εξακολουθούν να ζουν συνειδητά ή υποσυνείδητα και εξασφαλίζουν κάποια πολιτιστική συνέχεια.

Οι ταυτότητες βρίσκονται υπό συνεχή διαπραγμάτευση και αναδιαμόρφωση, εφόσον δεν υπάρχουν κλειστές διαδικασίες σχηματισμού και παραγωγής τους. Το άτομο πλέον μέσα στη νέα πραγματικότητα- που αντιπαρέρχεται τις παραδοσιακές κοινωνίες- όπου η ταυτότητα ήταν δεδομένη, δοσμένη από την κοινότητα και το άτομο όφειλε να την αποδεχθεί- είναι υπεύθυνο και ελεύθερο να ενεργεί για τη διαμόρφωση και τη συγκρότηση της προσωπικότητας του, να μεταστρέφει τις αντιλήψεις του, να καλλιεργεί την κριτική ικανότητα του και να αναζητά τις δομές εκείνες που θα του επιτρέπουν να ζει και να κινείται ελεύθερα και να απορρίπτει τις αυθαίρετες και ανεξέλεγκτες εξουσίες.

Η ταυτότητα ενός λαού δε δημιουργείται μόνο από τα στοιχεία της παράδοσης, έστω και αν σε αυτήν αναζητηθούν κάποια συνεκτικά στοιχεία συνέχειας, αλλά κυρίως από τα καινούργια ζωντανά στοιχεία, που κατάφερε να δημιουργήσει. Τα νέα

¹¹¹ Η ρατσιστική αντίληψη αποτελεί την κυρίαρχη λογική, ως προς τη διαφορετικότητα και το βασικό χαρακτηριστικό της αστικής ιδεολογίας, εφόσον έχει αναγάγει τη διαφορά σε φυλετικό γνώρισμα. Το πιο ολοκληρωτικό στάδιο του αποκλεισμού, είναι εκείνο της φυσικής ή ηθικής εξουδετέρωσης του «άλλου». Βλ. σχετικά με το θέμα της εννοιολόγησης της πολιτισμικής, πολιτικής ταυτότητας κτλ και την εικόνα που προβάλλει η σημερινή κοινωνία μέσα από το πρίσμα του «εμείς» και οι «άλλοι»,

στοιχεία της ταυτότητας ενός λαού, είναι ότι ο ίδιος βιώνει και δημιουργεί, ενώ, παράλληλα, εμπνέεται από τα καινοτόμα αυτά στοιχεία, που βρίσκονται, χωρίς αμφιβολία, στις ιστορικές εξελίξεις του¹¹². Όταν οι ιστορικές συνθήκες αλλάζουν, παράλληλα συμπαρασύρουν και τους παράγοντες εκείνους, που διαμορφώνουν τις όποιες διαδικασίες σχηματισμού της ταυτότητας ενός λαού, της εθνικής ταυτότητας του. Η εθνική ταυτότητα, σύμφωνα με τον Smith¹¹³, «αναφέρεται σε ένα κοινό γεωγραφικό-ιστορικό χώρο, σε κοινές προγονικές παραδόσεις και ιστορικές μνήμες, σε ένα κοινό πολιτισμό, σε κοινές υποχρεώσεις και δικαιώματα για όλα τα μέλη του έθνους καθώς και σε ένα κοινό οικονομικό σύστημα βασιζόμενο στην κινητικότητα ανθρώπων και αγαθών στα πλαίσια του εθνικού χώρου». Οι ιδεολογίες, μεταξύ των οποίων και ο εθνικισμός, παρέχει πρωτίστως υπαρξιακή ασφάλεια και προστασία. Η κύρια λειτουργία της εθνικής ταυτότητας, είναι ότι προσφέρει μια κοινή αίσθηση, ιστορικού πεπρωμένου, μια συνέχεια στο χρόνο, που διασώζει το άτομο από την αφάνεια. Εμφανίζει, δηλαδή, μια ιδιαιτερότητα, η οποία έγκειται στο γεγονός ότι είναι συλλογική και ατομική ταυτότητα ταυτόχρονα: ο εθνικισμός συγκροτεί μια υπέρτερη ταυτότητα που ενσωματώνει και ανασυνθέτει όλες τις ταυτίσεις¹¹⁴.

Η θρησκεία μαζί με τη γλώσσα, αποτελούν τα δύο πιο σημαντικά ίσως και προβληματικότερα κριτήρια, για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας και εμπερικλείουν, σχεδόν τα περισσότερα διακριτικά στοιχεία και γνωρίσματα, όπως είναι οι μύθοι, τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις, στα οποία καταφεύγει η εθνικιστική

Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαρατόνι – Αλμπράντη, Λ., Γερμανός, Δ., Οικονόμου, Θ., (1999), *Εμείς και οι Άλλοι- Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.

¹¹² Σβορώνος, Ν., ο.π. –σημ.42, «Παράδοση και Ελληνική Ταυτότητα», *Ανάλεκτα...*, -σ.σ.387-391.

¹¹³ Smith, (1991), σ.14 που αναφέρεται στην Τριανταφυλλίδου, Α., (1998), «Οι “άλλοι” ανάμεσα μας- Ελληνική Εθνική Ταυτότητα και Στάσεις προς τους Μετανάστες», *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ.489, και βλ. σχετικά με την εθνική και υπερεθνική ταυτότητα στον Ζιάκα, Θ., (1993), *Έθνος και Παράδοση*, Εκδόσεις Αιγαίου και Εναλλακτικές Εκδόσεις, Λευκωσία, σ.σ.11-48.

¹¹⁴ Βλ. σχετικά Δεμερτζής, Ν., ο.π. –σημ.28, *Ο Λόγος του Εθνικισμού...*, -σ.σ.71-75.

ιδεολογία¹¹⁵. Πολλές εθνικιστικές ιδεολογίες όμως, από τον 18^ο αιώνα και έπειτα, δεν αποδίδουν θρησκευτικό περιεχόμενο στην εθνική ταυτότητα και τηρούν μια ουδέτερη στάση, η οποία προσλαμβάνει συνήθως χαρακτήρα υποβάθμισης του θρησκευτικού κριτηρίου, επειδή δεν δίδουν σημασία στη θρησκεία είτε επειδή την αποστρέφονται. Ο εθνικισμός αποτελεί μια εξατομίκευση, όχι σε ατομικό αλλά σε συλλογικό επίπεδο και εμφανίζεται, όταν κάποιος λαός αποκτήσει έντονη συναίσθηση της ιδιαιτερότητας του. Η σταδιακή απομάκρυνση της πολιτικής από τη θρησκεία, με την κατάλυση μιας θεοκρατικής θεμελίωσης, η εμφάνιση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η οποία είναι θρησκευτικά αδιάφορη και ουδέτερη, βοήθησαν στην ανάπτυξη του εθνικισμού στα πλαίσια εκκοσμίκευσης της Δυτικής Ευρώπης.

Η παρουσία της θρησκείας στο λόγο της ιδεολογίας, που συνοδεύει την μετασχηματισμό από μια παραδοσιακή κοινωνία σε σύγχρονη, είναι κάπως παράδοξη, εφόσον συνήθως οι εθνικιστικές ιδεολογίες αναζητούν ένα νέο συνεκτικό στοιχείο-το έθνος- για να αντικαταστήσουν το θρησκευτικό παράγοντα, που αποτελεί κριτήριο συνοχής μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Αυτό, όμως, δε σημαίνει απαραίτητα και υπέρβαση του θρησκευτικού στοιχείου, το οποίο εξακολουθεί σε πάρα πολλές περιπτώσεις να παραμένει σημείο αναφοράς και προσδιορισμού μιας νέας συλλογικότητας, του έθνους.¹¹⁶ Η θρησκεία επομένως, αλλάζει ρόλο και μορφή και εντάσσεται στο πλαίσιο μιας λειτουργίας που είναι καθαρά κοσμική. Συγκεκριμένες εθνικιστικές ιδεολογίες μεταχειρίζονται το θρησκευτικό συναίσθημα,

¹¹⁵ Η ιδεολογία του εθνικισμού, όπως και κάθε άλλη ιδεολογία, επιδιώκει τη διαμόρφωση συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων, κάτι το οποίο δε σημαίνει ότι το αποτέλεσμα είναι καταρχήν προδιαγραφμένο. Η ιδεολογία του εθνικισμού είναι ένας μόνο από τους γενεσιουργούς παράγοντες διαμόρφωσης, ανάμεσα στη θρησκεία, την παράδοση, τους μύθους, την νοοτροπία της καθημερινότητας, οι οποίες και συνιστούν τύπους και τρόπους παντοειδών ταυτίσεων. Δεμερτζής, Ν., ο.π. -σημ.28, *Ο Λόγος του Εθνικισμού...*, -σ.σ.71-72.

¹¹⁶ Λέκκας, Π., ο.π. -σημ.15, *Η Εθνικιστική ιδεολογία...* -σ.σ. 141-160.

για δικούς τους πολιτικούς στόχους, ενώ στην περίπτωση μας η θρησκευτική πίστη εξισώθηκε με την εθνική νομιμοφροσύνη.

Στην Ελλάδα, η Ορθοδοξία αποτέλεσε και αποτελεί στοιχείο ενδυνάμωσης και έμπνευσης του Ελληνικού εθνικισμού, έτσι ώστε οι έννοιες του Έλληνα και του Χριστιανού να θεωρούνται σήμερα ταυτόσημες και να αντιπαραβάλλονται αντίστοιχα με το ζευγάρι Τούρκος και Μουσουλμάνος¹¹⁷. Το θρησκευτικό στοιχείο, οπότε χρησιμοποιείται από την ιδεολογία του εθνικισμού, χρησιμοποιείται με ορθολογικό και εγκόσμιο τρόπο, έχει πολιτικό χρώμα και αποκτά δεσπόζουσα θέση.¹¹⁸ Η Ορθοδοξία «ελληνοποιείται», χάνει τον οικουμενικό χαρακτήρα της, και αυτό που ονομάζουμε κυρίαρχη Ελληνική ιδεολογία, δεν είναι άλλο από την Ελληνική Ορθοδοξία, η οποία δε γνώρισε καμία ριζική μεταρρύθμιση ή αμφισβήτηση, ενώ δε δέχθηκε κάποια ουσιαστική μεταβολή το Ορθόδοξο μήνυμα της¹¹⁹. Η ελληνικότητα και η Ορθοδοξία καταλήγουν έτσι να είναι δύο έννοιες, που βρίσκονται σε απόλυτη σχεδόν σύζευξη μεταξύ τους και η ταύτιση αυτή, ελληνισμού και Ορθοδοξίας, καταλήγει να συρρικνώνει τον ελληνισμό αφήνοντας απέξω τις μη ορθόδοξες περιόδους της ιστορίας του και, επιπλέον, αποκλείει όλους εκείνους τους Έλληνες, που θρησκεύονται διαφορετικά, ή εκείνους, που δεν επιθυμούν να θρησκεύονται.

Ο τρόπος με τον οποίο η Ελληνική Ορθοδοξία προσδιορίζει τον άνθρωπο και τις ιδιαιτερότητες του, ταυτίζεται με τον τρόπο που οι Έλληνες, ακόμα και σήμερα, αντιλαμβάνονται τις βασικές συνισταμένες που προσδιορίζουν την ταυτότητα τους, γεγονός που εμπόδισε την ανάπτυξη συλλογικών μορφών δράσης και συμπεριφοράς.

¹¹⁷ Η εξίσωση αυτή άρχισε να υφίσταται μετά την περίοδο της εμφάνισης των βαλκανικών εθνικισμών, στα πλαίσια του προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας, που τα κράτη αυτά επιχείρησαν. Η διαμάχη ανάμεσα στους χριστιανικούς εθνικισμούς των Βαλκανίων, συνεχίζει να έχει και αυτή έντονες θρησκευτικές διαστάσεις. Λέκκας, Β., ο.π. -σημ. 15, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...*, -σ. 160-162.

¹¹⁸ Παρατηρείται σε περιπτώσεις που η καθοδήγηση των θρησκευτικών θεμάτων από την πολιτική-εθνική εξουσία είναι φανερή, όπως για παράδειγμα στη διαφωνία, που υπήρξε κατά την ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας, στο ίδιο, ο.π., Λέκκας σ. 166.

¹¹⁹ Παπαρίζος, Α., ο. π. - σημ. 65, *Η ταυτότητα των Ελλήνων...* -σ.σ. 142-144.

Όπως αναλύθηκε και παραπάνω, η σύγχρονη ελληνική κοινωνία δε γνώρισε τις σημαντικές μεταβολές, που συντελέστηκαν στη Δύση και οδήγησαν στην ανάδυση του καπιταλισμού, αλλά τα κεντρικά σχήματα μέσω των οποίων οι Έλληνες αντιλαμβάνονται, βιώνουν και πράττουν καθημερινά, παραμένουν δέσμια και έλκουν την θεμελίωση τους από την κυρίαρχη ιδεολογία της Ελληνικής Ορθοδοξίας. Καμία ισχυρή τάξη δεν αναδύθηκε από την επανάσταση και μετά, δεν υπήρξε αστική τάξη, - αλλά μικροαστική- η οποία και αναρριχήθηκε στην πολιτική εξουσία, που να μπορέσει να επιτύχει μια διαφορετική ερμηνεία της Ορθοδοξίας.

Έτσι, διατήρησε τη σημασία- μέσω των βασικών κομβικών σχημάτων του Θεού, της κοινωνίας, της θεοδικίας, της σωτηρίας του ατόμου κτλ- που ήθελε η Εκκλησία να έχει¹²⁰. Σύμφωνα με την Ορθόδοξη προσέγγιση, ο άνθρωπος είναι αμαρτωλός¹²¹, φέρει το προπατορικό αμάρτημα και έχει μια τάση να ενδίδει στις αδυναμίες του. Ως μόνη διέξοδος το ανθρώπου από την «ταπεινή» αυτή κατάσταση διαφαίνεται, η πνευματική του εξύψωση προς το θείο και η προσπάθεια χαλιναγώγησης των ορμών και των παθών του, η υπέρβαση της μόνιμης σύγκρουσης των πνευματικών και υλικών στοιχείων- ο μόνιμος διαχωρισμός ψυχής και σώματος. Στην Τουρκοκρατία, για τον υπόδουλο Έλληνα, ο μόνος τρόπος δικαίωσης που του απομένει είναι, η θρησκεία, ο Χριστιανισμός, που νοσηματοδοτεί τη ζωή του και αντιπαραβάλλεται με τον Μωαμεθανισμό. «Ο χριστιανισμός μιλά και σκέφτεται ελληνικά, είναι ελληνικός¹²²...», ενώ η μορφή του Ιησού μετατρέπεται σε κεντρική συμβολική φιγούρα, με την ανάσταση και τη θυσία του να ταυτίζεται με την απελευθέρωση και τη σκλαβιά αντίστοιχα των υπόδουλων Ελλήνων.

¹²⁰ Στο ίδιο, ο.π. -σημ. 65, *Η ταυτότητα...*, σ.σ.142-143.

¹²¹ Στη σχέση προς τον εαυτό του, ο πιστός αγωνίζεται εναντίον του αμαρτωλού εαυτού του. Στη σχέση του αυτή, προς τον εαυτό του, συνειδητοποιεί την εσωτερικότητα της αμαρτίας του. Η αρετή του ανθρώπου συνίσταται ακριβώς στο να καθαίρει δηλαδή το μεσότοιχο της αμαρτίας του. Νικολαΐδης, Απ. Β., ο.π.-σημ.66, *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής...*, -σ.σ.31-32.

Η Εκκλησία δε μένει μακριά από αυτές τις αναζητήσεις, λειτουργεί δε, ως παράγοντας της εθνικής και κοινωνικής ζωής, χωρίς μάλιστα να διατρέχει τον κίνδυνο να κατηγορηθεί ότι ασχολείται με τα κοσμικά πράγματα, ενώ συνδράμει στην απελευθέρωση του Γένους. Χαρακτηριστικό εκείνης της περιόδου, είναι ότι επανεκδίδονται οι βίοι των Νεομαρτύρων, γεγονός που δεν αποτελεί την ομολογία μόνο της πίστης, αλλά και την αντίσταση στους Τούρκους, ενώ η Εκκλησία επιχειρεί μια αποκατάσταση της σχέσης της με τα κλασικά αρχαία χρόνια, που είχε ήδη αρχίσει με τους διαφωτιστές.¹²³ Η επίκληση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, με τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, όπως είχαν διαμορφωθεί εκείνη την περίοδο, αφενός ευνοεί τις διεκδικήσεις της Ιεράς Συνόδου, και αφετέρου υλοποιείται έτσι μια αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού.¹²⁴

Η ιδεολογική αυτή λειτουργία της Εκκλησίας και η σύζευξη τις με τις ιδεολογικές και πολιτικές επιδιώξεις της εποχής, συντέλεσαν στην δημιουργία μέσα στην εκκλησιαστική ηγεσία ενός κλίματος ελληνοκεντρισμού και εθνοφυλετισμού, που σε συνδυασμό με το αντιδυτικό κλίμα που υπήρχε, διαμόρφωσε τις ποιοτικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη, μέχρι και σήμερα, ενός κλίματος απομονωτισμού και αυτάρκειας και, βέβαια, αποτέλεσε το κατάλληλο έδαφος για το συγχρωτισμό και τη ζύμωση της εκκλησιαστικής νοοτροπίας με την εθνική ιδέα και την αντίστοιχη υποχρέωση της Εκκλησίας να υπηρετεί το έθνος.

¹²² Παπαρίζος, Α., ο.π. – σημ.40, *Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό.....*, σ.σ. 69-70.

¹²³ βλ. χαρακτηριστικά τη σύνδεση ελληνισμού και ορθοδοξίας που επιχειρεί να κάνει ο Γ. Μεταλληνός αναφέροντας ότι «...στη σύζευξη ελληνισμού και χριστιανισμού οι Άγιοι Πατέρες δίνουν την προτεραιότητα στην Ορθοδοξία με όλο το λυτρωτικό περιεχόμενο της, ώστε να αποφεύγεται κάθε νόθα συζυγία, όπως είναι η αίρεση. Έτσι ο Ελληνισμός έλαβε τη δυνατότητα, με τα στοιχεία του εκείνα, που ήταν προσλήψιμα από την εν Χριστώ αλήθεια, να αναγεννηθεί στον σωστικό χώρο της Ορθοδοξίας...προέλαβε τον Ελληνισμό χωρίς να υποδουλωθεί στο πρόσλημμα, αφελληνίζοντας μόνο τα στοιχεία εκείνα, που ήταν ανάγκη να αφελληνισθούν και να απομυθευθούν ως μη προσλήψιμα. Έξω από την Ορθοδοξία έμεινε ο παγανιστικός (νόθος) Ελληνισμός, ως πτώση-αμαρτία». Μεταλληνός, Γ., (1986), *Ορθοδοξία και Ελληνικότητα*, Μήνυμα, Αθήνα, σ.14.

¹²⁴ Πέτρου, Ι., ο.π. – σημ.51, *Εκκλησία και Πολιτική...* -σ.181-182.

Η γλώσσα, η κουλτούρα, η ιστορική καταγωγή και η θρησκεία, αποτέλεσαν μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν για τον προσδιορισμό της «εθνικής» ταυτότητας¹²⁵. Όσοι δεν εκπλήρωναν τα κριτήρια αυτά, δεν θεωρούνταν «αυθεντικοί» Έλληνες, ούτε βέβαια υπερασπιστές των ελληνικών εθνικών συμφερόντων, περιθωριοποιήθηκαν έτσι ως θρησκευτικές και εθνοτικές μειονότητες, ενώ η θρησκεία από τη δικτατορία του Μεταξά μέχρι και το στρατιωτικό καθεστώς του Παπαδόπουλου, αποτέλεσε την βάση για μια αποκλειστική «εθνική» ταυτότητα.

Η έννοια του έθνους χρησιμοποιείται από τη δύση, για να προσδιορίσει την δημιουργία των κοινοβουλευτικών κρατών, ώστε τα κράτη αυτά, να μπορέσουν αποχρωματισθούν και να απεκδυθούν το μανδύα της θεοκρατικής απολυταρχίας της εξουσίας, η οποία αποτελεί πλέον, κατά το Διαφωτισμό, σύμπραξη ενός κοινωνικού συμβολαίου με το λαό. Οι ιδέες αυτές επηρεάζουν και τους Έλληνες υπόδουλους, επηρεάζουν την εθνική τους συνείδηση, ενώ στρέφουν πλέον τη διεκδίκηση τους, σε μια προσπάθεια να αναλάβουν στα χέρια τους την τύχη τους, μακριά από την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ύπαρξη αλύτρωτων, όμως αδελφών και πατρίδων, συμβάλει στη διαμόρφωση μιας λαϊκής ιδεολογίας, που ξεπερνά τα στενά εθνικά όρια και τις βλέψεις του συγκεκριμένου λαού, και συνιστά την «Μεγάλη Ιδέα και τη συνέχιση της ένδοξης παράδοσης του Βυζαντίου»¹²⁶. Οι προσδιορισμοί του ελληνικού έθνους και της εθνικιστικής ιδεολογίας, μεταβλήθηκαν σταδιακά από τον δέκατο όγδοο αιώνα και μέχρι και τους βαλκανικούς πολέμους, αλλά και ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, η Ελλάδα προσδιοριζόταν ως ένα έθνος προτιθέμενο να διεκδικήσει την ανάκτηση των ιστορικών του εδαφών.

¹²⁵ «Η διάδοση της Ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού στα αιώτατα σημεία των ελληνιστικών βασιλείων και της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η αντίστοιχα ευρεία διάδοση της ορθόδοξης πίστης οδήγησε στην προοπτική ένταξης διάσπαρτων, δυνάμει ελληνικών πληθυσμών στο νεοσύστατο έθνος-κράτος. Πράγματι η Μεγάλη Ιδέα αποτέλεσε την γεωπολιτική έκφραση του γενεαλογικά, θρησκευτικά και γλωσσικά-πολιτιστικά προσδιορισμένου ελληνικού έθνους», Τριανταφυλλίδου, Α., ο.π.-σημ.113, *Κοινωνικός Αποκλεισμός...*, -σ.491.

Οι εθνικοαπελευθερωτικοί αγώνες, οι οποίοι και οδήγησαν στη διαμόρφωση των εθνικών κρατών, πήραν ιδιαίτερη τροπή εξαιτίας του διπλού αυτού χαρακτήρα, που είχαν οι αγώνες για την απελευθέρωση, από τους κατακτητές και τους αλλόθρησκους ταυτόχρονα. Ανάγεται έτσι το θρησκευτικό στοιχείο σε κεντρικό κριτήριο προσδιορισμού για την «εθνική» αναγέννηση του ελληνικού λαού. Η Ορθόδοξη θρησκεία, θεωρείται, από ορισμένες συντηρητικές πολιτικές ή εκκλησιαστικές ομάδες, ότι υπήρξε ο πρώτιστος παράγοντας, για τη διατήρηση των εθνικών ταυτοτήτων και παράλληλα ο πιο σημαντικός παράγοντας της εθνικής αφύπνισης¹²⁷.

Η ιδεολογικοποίηση της πίστης, προσδιορίζεται ευθύς εξαρχής από τη δημιουργία της εθνικής ιδεολογίας, του νέου ελληνικού κράτους, το οποίο αποκτά και τη δική του «εθνική Εκκλησία». Η απομάκρυνση εξάλλου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν συνιστά τυχαίο γεγονός, μιας και θεωρείται η πολιτική του Πατριαρχείου ως φιλοτουρκική και αντίθετη στην εθνική ιδεολογία. Με την προοπτική αυτή η Ελλαδική «εθνική» Εκκλησία, πρέπει να εκφράζει την ελληνική εθνική ιδεολογία, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν αντιτουρκική, με υπερτονισμό των συγκεκριμένων εθνικών στοιχείων της διαφορετικότητας. Διαμορφώνεται έτσι μια κοινή ιδεολογία, η οποία είναι κρατικοθρησκευτική και συμπορεύεται κάθε φορά με την πολιτική και τον ιδεολογικό χαρακτήρα που αυτή παίρνει.

Ήδη, από την περίοδο του Διαφωτισμού, επιτελείται μια στροφή στο αρχαίο παρελθόν και ειδικά κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα και έπειτα, καλλιεργείται μια τάση επιστροφής στους ένδοξους προγόνους και μια προσπάθεια

¹²⁶ Στο ίδιο, Πέτρου, Ι., ο.π. – σημ.51, *Εκκλησία και Πολιτική...*-σ.σ. 178-180.

¹²⁷ Thuail, F., (1999), *Η Κληρονομιά του Βυζαντίου-Γεωπολιτική της Ορθοδοξίας*, Εκδόσεις Ροές, Αθήνα, σ.σ. 15-16. Η απλουστευτική θέση όμως, αυτή ξεχνάει ότι τα σύνορα μετατοπίζονται και ότι οι ταυτότητες αναμιγνύονται, δηλαδή, δεν αποδέχεται κανείς παθητικά την κληρονομιά, αλλά την επιλέγει. Επιλέγει ακόμα και να την τροποποιήσει, παρακάμπτει ορισμένες συνιστώσες της, συγκρατεί άλλες. Η ταυτότητα είναι προϊόν μιας πολύπλοκης ιστορίας και όχι ένα δεδομένο. Βλ. επίσης στην Τριανταφυλλίδου, Α., ο.π.-σημ.113, *Κοινωνικός...*-σ.σ.490-491, και Γκότσης, Γ., ο.π.-σημ.33, *Θρησκεία, νεωτερικότητα...*

σύνδεσης με τη μετέπειτα Βυζαντινή αυτοκρατορία, συμπληρώνοντας έτσι τις τρεις διαστάσεις που σηματοδότησαν την ενότητα του Ελληνισμού. Χαρακτηριστικά ο Ν. Σβορώνος¹²⁸, συμπυκνώνοντας τα παραπάνω, αναφέρει ότι η Ελληνική ιδεολογία, στις παραμονές της πτώσης του Βυζαντίου, κυριαρχείται από τρεις βασικές ιδέες, την αρχαία ελληνική ιδέα, την εξελληνισμένη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη Χριστιανορθόδοξη ιδέα. Οι τρεις αυτές διαστάσεις αποτέλεσαν τη βάση όλων των πνευματικών εκπροσώπων και διανοουμένων, στην αναζήτηση μια εθνικής ταυτότητας. Η εκάστοτε εθνική ιδεολογία γίνεται στοιχείο προσδιορισμού για τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές ιδεολογίες, που εμφανίζονται κατά καιρούς στην Ελλάδα, οι οποίες με τη σειρά τους προσδιορίζουν την ίδια την εθνική ιδεολογία.

Η Ορθοδοξία αποτελεί πράγματι, ένα από τα πιο σημαντικά συνεκτικά στοιχεία της εθνικής και πολιτισμικής μας ταυτότητας, στοιχείο που δε μπορεί να αγνοηθεί η ιδιαίτερη βαρύνουσα σημασία του, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως, ότι είναι και το μόνο ή το πιο σημαντικό, όπως επιχειρείται σήμερα να προβάλλεται από ορισμένους κληρικούς και εκπρόσωπους της Εκκλησίας, ή κάποιους Νεορθόδοξους και ορισμένες συντηρητικές πολιτικές παρατάξεις. Το επιχείρημα της «εθνικοθρησκευτικής μας ιδιαιτερότητας», έλκει την θεμελίωσή του, στο ότι από ένα σημείο και μετά, η Ορθόδοξη Εκκλησία συνδέθηκε πολύ στενά με την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους, επηρεάζοντας με ιδιαίτερο τρόπο την διαδρομή και εξέλιξη του -γεγονός βέβαια που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Οι εκκλησιαστικοί μηχανισμοί, δεν είναι οι μόνοι ιδεολογικοί φορείς που διαμορφώνουν την «εθνική» ταυτότητα, ούτε είναι αναντικατάστατοι από άλλους μηχανισμούς εθνοποίησης. Το ειδικό βάρος της θρησκείας στο έθνος, που αποτυπώθηκε στα τρία πρώτα

¹²⁸ Σβορώνος, Ν., ο.π.-σημ.42, « Ιδεολογία και Πολιτική πράξη», *Ανάλεκτα...*, -σ.σ.60-61

συντάγματα, δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση σύνδεσης θρησκείας και έθνους, όπως ίσως υποστηρίζουν κάποιοι, αλλά η σύνδεση αυτή επηρέασε και την ιστορική εξέλιξη πολλών ευρωπαϊκών εθνικών κρατών¹²⁹.

Η διοικητική αυτονομία της Εκκλησίας και η αναγωγή της σε «εθνική», από τις πρώτες στιγμές της ίδρυσης του Ελληνικού κράτους, συνδέεται με την σχέση που αναπτύσσει με την πολιτική εξουσία και ηγεσία, στηρίζοντας κάθε φορά τις επιλογές της, πρωτοστατώντας στις όποιες «εθνικές» επιδιώξεις και αναζητήσεις, από τη Μεγάλη Ιδέα έως και τις πρόσφατες κινητοποιήσεις για το Μακεδονικό. Η Εκκλησία σήμερα, αναλαμβάνει ένα εθνοποιητικό ρόλο, στοιχειοθετώντας την ταυτότητα της ως φορέας της Ορθοδοξίας και της Χριστιανοσύνης και, ταυτόχρονα, δομείται ως αντιδυτική και αντιτουρκική. Αντίσταται στην εκσυγχρονισμένη Δύση, η οποία συνεπάγεται τον ορθό λόγο και την αθεία¹³⁰, και αντίστοιχα στους μουσουλμάνους και τους αλλόθρησκους, ενώ παράλληλα τίθεται υπεράνω κάθε πολιτικής εξουσίας, ως εθνικός φορέας που αναλαμβάνει τον ρόλο για τη σωτηρία του έθνους και συγχρόνως διαδίδει ότι επιβλήθηκε ιστορικά, ως διακριτή ελληνική ταυτότητα. Άμεση απόρροια της διαπίστωσης αυτής είναι ότι οποιοσδήποτε σήμερα εκφέρει διαφορετική άποψη, από την κυρίαρχη Ορθόδοξη, δεν στιγματίζεται απλά ως «αλλόδοξος» και «αλλόθρησκος», αλλά συνιστά συνειρμικά σχεδόν, τον «ύποπτο» ή χαρακτηρίζεται ως «ανθέλληνας».

Η «εθνικοποίηση» της Ορθοδοξίας και η συνεχής επίκληση της ότι διασώζει και διαφυλάττει το ελληνικό έθνος, αποκαλύπτει την αλλοίωση και την αλλοτρίωση του

¹²⁹ Σωτηρέλης, Γ., ο.π.- σημ.1, *Νομικά Ζητήματα* ..., -σ.68.

¹³⁰ Το κίνημα του Διαφωτισμού στην Ευρώπη χρωματίζεται από τη φυσική θρησκεία, τις ηθικές αρχές, δηλαδή που προσδιάζουν στην ανθρώπινη φύση. Η φύση είναι το μόνο στοιχείο που θα πρέπει να λατρεύει κανείς, είναι η μόνη αποδεκτή θρησκεία. Ο λόγος είναι το δεύτερο στοιχείο, μέσω του οποίου ο άνθρωπος διακρίνεται και υπερέχει μέσω αυτού έναντι της φύσης. Οτιδήποτε υπερβαίνει το λόγο, όπως το Θείο, θεωρείται υπερλόγο, δηλαδή εξωκοσμικό, υπερφυσικό και τίθεται στο περιθώριο. Βλ. σχετικά Μπέζος, Μ., ο.π.-σημ.26, «Ο Διαφωτισμός στη Φιλοσοφία της Θρησκείας», *Νεοελληνική Φιλοσοφία*..., -σ.σ.316-324.

οικουμενικού χαρακτήρα της Ορθόδοξης Εκκλησίας και παράδοσης με την παράλληλη προβολή μιας Ελληνικής εθνικιστικής Ορθοδοξίας, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτει την ύπαρξη φονταμεταλιστικών τάσεων στη σημερινή ελληνική κοινωνία και την σύνδεση της Εκκλησίας με μια ιδεολογία, που χρωματίζεται με εθνικιστικές επιδιώξεις. Η Εκκλησία, επιχειρεί να ενισχύσει τον ιδεολογικό ρόλο της, εκφράζοντας υψηλόφρονες εθνικιστικές επιδιώξεις και αποσκοπεί να παρέμβει κοινωνικά, χάριν μιας ατομικής και εθνικής σωτηρίας.

Η ύπαρξη φονταμεταλιστικού ρεύματος, με την παρουσία και το λόγο των νεορθόδοξων εκπροσώπων του, ήταν κάτι το οποίο θεωρούνταν ίσως υπερβολικό για τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας, πριν μερικά χρόνια. Ο φονταμεταλισμός ή η θεμελιοκρατία, αποτελεί καταρχήν μια θεωρητική-θεολογική πρόταση ερμηνείας των ιερών κειμένων-«επιστροφή στις γραφές»- έχει προσλάβει τη μορφή του στιγματισμού των διαφωνούντων-ως κολασμένων και επικίνδυνων- και συνδέεται με την εκάστοτε πολιτική εξουσία, για την επιβολή των θέσεων του, ενώ έχει γίνει συνώνυμο του φανατισμού, που στηρίζει και εμπνέει τους πάσης φύσεως εθνικισμούς¹³¹.

Η θεμελιοκρατία, πέρα από την παραπάνω θεωρητική και θεολογική πρόταση, εστιάζει σε μια θρησκευτικοπολιτική δράση, η οποία και μεταθέτει το κέντρο βάρους της, από τη σωτηρία του ατόμου και του πιστού, στη σωτηρία της σύνολης κοινωνίας, του έθνους και της πατρίδας- διαποτίζεται δε, από την ιδεολογία μιας βαθιάς κρίσης και κινδύνου που διατρέχει η κοινωνία, η πατρίδα και το έθνος- με την ταυτόχρονη ανάδειξη και αναγωγή των ιερέων, των κληρικών ή των εκκλησιαστικών εκπροσώπων σε εκφραστές του θείου θελήματος και της θείας βούλησης, αλλά και σε εκπροσώπους ολόκληρου του λαού, όλων των πιστών. Με την προσέγγιση αυτή, η

Εκκλησία στοχεύει να συγκεντρώσει ιδεολογική και πολιτική εξουσία, ώστε να ενισχύσει τη θέση, το λόγο και το ρόλο της στην σύγχρονη πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώνεται σήμερα¹³².

Υπάρχει πράγματι σήμερα στην Ελλάδα, ένα ενεργό φονταμεταλιστικό κίνημα με αιχμή το σημερινό Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, το οποίο υποστηρίζει και θεωρεί την Ορθοδοξία, ως την πεμπτούσια και το σηματοδότη της ελληνικότητας, επιχειρώντας να ενισχύσει τη δική της πολιτική εξουσία. Ο θρησκευτικός φονταμεταλισμός και οι εθνικιστικές αποχρώσεις του λόγου που χρησιμοποιεί σήμερα ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, καθώς και σημαντικός αριθμός επισκόπων και ορισμένων πολιτικών, επιχειρούν -αυτόκλητα- να κινητοποιήσουν τη λαϊκή υποστήριξη, ώστε να διατηρήσουν «αλώβητες» και «αμόλυντες», τις παραμέτρους προσδιορισμού της «εθνικής» μας ταυτότητας.

Εξισώνοντας την ελληνική Ορθοδοξία με το ελληνικό έθνος, η ρητορεία του χαρισματικού Αρχιεπισκόπου, επικαλείται το όραμα ενός ένδοξου και υπέροχου παρελθόντος της Ελλάδας, επιδίδεται σε εθνικιστικούς παροξυσμούς και σε ένα παιχνίδι μίσους και μισαλλοδοξίας, οργανώνοντας συλλαλητήρια, όπου κυριαρχούν ρατσιστικά συνθήματα και εκδηλώσεις φανατισμού ή κάνει δηλώσεις περί εμπόλεμης κατάστασης κράτους και Εκκλησίας, μιλά για την ίδρυση σχολείων από τις Μητροπόλεις για να διασώσει το έθνος από την αποθρησκευτικοποίηση και τον αφελληνισμό, ενώ παρεμβαίνει σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, επιζητά την διεκδίκηση των «χαμένων» πατρίδων και οραματίζεται την αναβίωση της θέσης, που κατείχε η Εκκλησία κατά την Βυζαντινή και Οθωμανική Αυτοκρατορία¹³³.

¹³¹ Μπεκριδάκης, Δ., (21-10-2000), «Μονοθεϊσμός και Αποκλειστικότητα», Φονταμεταλισμός- Ιερός Φασισμός, Ειδικό αφιέρωμα Ελευθεροτυπία

¹³² Παπαρίζος, Α., ο. π. -σημ. 82, «Θρησκεία, κοινωνία και θεμελιοκρατία»...

¹³³ Pollis, Α. ο.π.-σημ. 1 -*Νομικά ζητήματα*, -σ.σ.187-196. Ενδεικτική της θέσης της εκκλησίας που οραματίζεται η σημερινή ηγεσία της, είναι οι επισημάνσεις του αρχιεπισκόπου, ότι κάποτε η Εκκλησία ήταν «εθνάρχουσα», και ότι οι Βαυαροί μετά την επανάσταση την έθεσαν υπό το κράτος.

Η άποψη που εκφέρεται στηρίζει την αιτιολόγηση της στην προσέγγιση, ότι όποιος θέλει να κάνει κακό στην Ελλάδα διαλέγει να κάνει κακό στην Εκκλησία, προσπαθώντας να διασπάσει με αυτό το τρόπο την εθνική συνοχή και την εθνική ταυτότητα. Η σημερινή εκκλησιαστική ηγεσία, ταυτίζεται πλήρως με τις θέσεις της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, που είχε εκθέσει κατά την περίοδο της δικτατορίας, και στις οποίες επισημαίνεται ότι Εκκλησία και έθνος δε χωρίζονται στη συνείδηση των Ελλήνων και ότι υπάρχει απόλυτη ενότητα μεταξύ της θρησκευτικής πίστης και της εθνικής συνείδησης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι Εκκλησία «εθνική», δηλαδή «ζώσα στην παράδοση και τον βίο του λαού»¹³⁴, ενώ εξαπολύονται «πυρά», κατά των ασκούντων της πολιτικής εξουσίας. Οι πολιτικοί, πάντα σύμφωνα με την ίδια άποψη, οφείλουν να σέβονται τη βούληση του Ορθόδοξου Ελληνικού λαού και δηλώνεται χαρακτηριστικά «ότι θα είναι εξόχως λυπηρό να διαπιστωθεί τυχόν ποτέ, ότι άλλη είναι η βούληση του Ορθόδοξου λαού και του ελληνικού έθνους και άλλες οι αντιλήψεις των ασκούντων την πολιτική εξουσία στο ελληνικό κράτος».

Επιχειρείται έτσι, καταρχήν, μια εξομοίωση του ελληνικού έθνους με την Ορθοδοξία, μη αφήνοντας περιθώριο για Έλληνες που δεν είναι Ορθόδοξοι- αποκλείοντας τις θρησκευτικές μειονότητες-, ενώ αντανakλά παράλληλα και την φονταμενταλιστική ιδεολογική τοποθέτηση, ότι η άποψη αυτή εκφράζει και τη βούληση του ελληνικού λαού. Η διαφορετική άποψη συνιστά θέμα τραυματισμού στο «ιστορικό σώμα» του Χριστιανισμού, καθώς επίσης και πολιτιστικό βιασμό, ενώ εκείνοι που εκφράζουν την διαφορετική άποψη χαρακτηρίζονται ως «άγευστοι της

¹³⁴ Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο (11-10-2000), «*“Όχι” της Ιεραρχίας στις προτάσεις Ανάν για το Κυπριακό*», Ημερησία.

παράδοσης», που παραμένουν απαθείς στους «πολιτιστικούς εκσυγχρονισμούς», που απειλούν τη διαχρονική παράδοση μας¹³⁵.

Οι επεμβάσεις της Εκκλησίας στα πολιτικά πράγματα και τη πολιτική, παρά τις αντίθετες διακηρύξεις της¹³⁶, και τις θέσεις που υποστηρίζει ιδιαίτερα σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, παραβιάζει μια βασική αρχή πάνω στην οποία η Εκκλησία και Κράτος στηρίζουν τις σχέσεις τους, αποκαλύπτοντας επακριβώς την κρατικοπολιτική ιδεολογία, που η Εκκλησία αναπτύσσει. Η πρόκληση συνεδριάσεων της Ιεράς συνόδου με αποκλειστικό θέμα συζήτησης, το μείζον εθνικό θέμα του Κυπριακού, και η έκδοση ανακοινωθέντων, στην οποία οι Ιεράρχες εκφράζουν την αντίθεση τους στις λύσεις που προτείνονται από τα αρμόδια όργανα της συντεταγμένης Ελληνικής δημοκρατικής πολιτείας, δεν αφήνουν ίσως περιθώριο αμφισβήτησης, για τον ενεργό πολιτικό ρόλο, που διεκδικεί η Εκκλησία το τελευταίο διάστημα. Δεν αρκείται η ηγεσία της στις παρεμβάσεις, που έχουν μόνο ως στόχο να εδραιώσουν την πεποίθηση ότι η Ορθοδοξία είναι το ειδοποιό χαρακτηριστικό της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, αλλά ανά πάσα στιγμή θέλει να μεταβληθεί σε πολιτική και ιδεολογική εξουσία, που εκπροσωπεί το θρησκευτικό αίσθημα των Ελλήνων, θέτοντας τα όρια του κατά αυτήν πατριωτισμού, και προειδοποιεί, ότι όποιος κινηθεί εκτός των πατριωτικών αυτών ορίων, θα του αποδώσει τη μομφή της προδοσίας¹³⁷. Με τον τρόπο αυτό η Ιεραρχία και ο Αρχιεπίσκοπος σήμερα, μέσω της επίκλησης του

¹³⁵ Καλοκαρινός, Γ., (15-09-2000), «Αρχή ανέδωτο με Μανιφέστο Χριστόδουλου», Καθημερινή.

¹³⁶ Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις διάφορων Μητροπολιτών, ότι η Εκκλησία δεν έχει πολιτικούς στόχους, ούτε επιχειρεί να αντιπολιτευθεί στην κυβέρνηση ή και να ιδρύσει πολιτικό κόμμα. «Εμείς δεν ερωτοτροπούμε με την πολιτική εξουσία, δεν επιδιώξαμε, δεν επιδιώκουμε, ούτε θα επιδιώξουμε θώκους πολιτικής εξουσίας. Μας αρκεί το έργο του ποιμένα», δηλώνει ενδεικτικά ο Αρχιεπίσκοπος, ενώ συνεχίζοντας προτρέπει το λαό «να πάρει στα χέρια του την υπόθεση να παραμείνει η πατρίδα μας χριστιανικό και ορθόδοξο κράτος». (03-07-2000), Αντωνιάδου, Μ., «Χαμήλωσε τους τόνους ο Αρχιεπίσκοπος το πρωί και τους ανέβασε το βράδυ», Βήμα.

¹³⁷ Στο άρθρο του Κανέλη, Η. αναφέρεται σχετικά με την παρέμβαση της Εκκλησίας στο κυπριακό «...και για να μην υπάρχουν αυταπάτες, η ιδεολογική περιχαράκωση απέδωσε και την πρώτη, ευθέως, πολιτική παρέμβαση. Με στόχο το κυπριακό: η μη λύσης του είναι καλύτερη από μια κακή λύση, υποστηρίχθηκε μεταξύ άλλων στη σχετική ανακοίνωση...», (12-10-2000), «Οι Άγιοι Πατέρες στην Πολιτική», Βήμα.

οργανικού ρόλου της Εκκλησίας μέσα στην κοινωνία, επιχειρεί να συνεγείρει τα πλήθη ενάντια μιας πολιτικής, που η ίδια απορρίπτει και να περάσει την άποψη της ως τη συνείδηση του έθνους.

Αποτέλεσμα όλων αυτών, είναι να μετατρέπεται η παράδοση μας, σε μεταφυσική εθνική αξία, και η ταυτότητα μας σε είδος προς εξαφάνιση, σύμφωνα με ορισμένους ιεράρχες ή με παραεκκλησιαστικές οργανώσεις, όπου η Εκκλησία, ως υπέρτατος ρυθμιστής των εθνικών προσανατολισμών, έχει ταχθεί να τη διαφυλάξει. Η Εκκλησία εφόσον έχει κηρύξει τον εαυτό στις σε διωγμό και το ελληνικό έθνος και την πατρίδα «εν κινδύνω», συμπεριφέρεται ως αντιπρόσωπος και εκφραστής του ελληνικού λαού- που συνταυτίζεται πλήρως με το σώμα των πιστών της- διεκδικεί ως εξωιστορική και εξωκοινωνική εξουσία, τη σωτηρία του έθνους. Οι εθνικιστικές εξάρσεις, που απηχούν δηλώσεις του σημερινού Αρχιεπίσκοπου, μιλούν για αφελληνισμό και τον κίνδυνο της απώλειας της εθνικής μας ταυτότητας και συγχρωτίζονται ιδεολογικά με τις θέσεις ακροδεξιών ομάδων.

Η απάλειψη του θρησκευματος από τις ταυτότητες μας συνιστά, χαρακτηριστικά : «μέρος ενός σχεδίου, του οποίου η εφαρμογή επιδιώκει να μας μετατρέψει μέσα στη γενέθλια γη μας σε μετανάστες»¹³⁸, συγκεκριμένοι επίσκοποι απαιτούν να υπάρξουν περιορισμοί στην ανεξέλεγκτη είσοδο μουσουλμάνων, ώστε να προληφθεί έστω και τώρα η «νόθευση του χριστιανισμού», ενώ γίνεται λόγος για τα προβλήματα που αναμένεται να προκύψουν στην Ελλάδα από την πολυπολιτισμική κοινωνία, που τείνει να διαμορφωθεί και τους κινδύνους που ελλοχεύουν από την συνύπαρξη μας με τους οικονομικούς μετανάστες- οι οποίοι είναι ξένοι προς την παράδοση και τη ήθη μας- και αποκτώντας μια μόνιμη εγκατάσταση, διεκδικούν την «εθνοφυλετική ή

¹³⁸ (09-09-2000), «Ανορθόδοξες ταυτότητες», Ιός Ελευθεροτυπίας.

πολιτισμική συλλογική αναγνώριση εντός της Ελλάδος, με πολλές εθνοφθόρες συνέπειες»¹³⁹.

Το τεκμήριο αυτό, ότι όλοι οι αυθεντικοί Έλληνες είναι Ορθόδοξοι, έχει ως απόληξη ότι εκείνοι που δεν είναι Ορθόδοξοι συνιστούν δηλαδή τις θρησκευτικές μειονότητες, είναι οι «άλλοι», άρα αμφισβητούμενης αφοσίωσης και υποκείμενοι σε κοινωνικές και οικονομικές διακρίσεις. Η κυριαρχία όμως αυτών των δηλώσεων και εκδηλώσεων ρατσισμού, ξενοφοβίας και εθνικιστικών εξάρσεων, δε σημαίνει ότι εκφράζει και το υγιές κομμάτι ορισμένων εκπροσώπων της Ορθοδοξίας που ασκούν έντονη κριτική, ανθίστανται στο κύμα αυτό του φανατισμού και επικρίνουν τη σημερινή ηγεσία της Εκκλησίας για την παντελή έλλειψη οικουμενικότητας και την απομάκρυνση της από το ποιμαντορικό της έργο. Δηλώνουν χαρακτηριστικά, ότι «κατάκτησε τον Χριστό, τυποποιημένο εθνικό προϊόν», προσιτό μόνο σε ορισμένους κατοίκους, που μιλούν μια συγκεκριμένη γλώσσα και διαθέτουν ιδιάζοντα ήθη και έθιμα, ενώ «τα δισεκατομμύρια μιας συντριπτικής πλειοψηφίας λαών και εθνών προορίζονται ειδικά για την κόλαση, την απώλεια και την καταστροφή»¹⁴⁰.

Κλείνοντας το κομμάτι αυτό, μπορούμε να επισημάνουμε ότι η ανακατασκευή του ελληνικού έθνους, της εθνικής μας ταυτότητας και της ελληνικότητας, υπέστη αρκετές μεταβολές στη σύγχρονη εποχή. Η κεντρική θέση που κατέχει η Ορθόδοξη Ανατολική θρησκεία και η Εκκλησία ως βασική συνισταμένη και ως σηματοδότης της ελληνικότητας, με τους περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας των θρησκευτικών μειονοτήτων που συνεπάγεται η δεσπόζουσα θέση της, αποκαλύπτουν την απόσταση της Ελλάδας από τις αρχές του διαφωτισμού και τα βασικά αξίωμα του

¹³⁹ Οι δηλώσεις αυτές έγιναν στα πλαίσια μιας εισήγησης που διοργανώθηκε με θέμα :«Η Ελλάδα ως χώρα φιλοξενίας μεταναστών. Ηθικά και κοινωνικά προβλήματα. Η συμβολή της εκκλησίας εις την αντιμετώπιση αυτών και του ρατσισμού», από τον Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως, Άνθιμο. (13-10-2000), «Βόμβα Άνθιμου για θρησκευτική ταυτότητα-φράγμα σε μετανάστες», Βήμα.

διαχωρισμού πολιτικής και θρησκείας στους τρόπους σκέψης των Ελλήνων, που θεωρούνταν ότι είχαν διαποτίσει την ελληνική κοινωνία.

¹⁴⁰ Οι δηλώσεις αυτές ανήκουν στο Μητροπολίτη Κοζάνης, Αμβρόσιο και δημοσιεύθηκαν σε

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

- Ορισμός και Προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας από το Σύνταγμα

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί την προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και ειδικότερα της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει ατομικής ελευθερίας, διασφαλίζεται δε, μέσω αυτής, ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και γενικότερα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2. παρ.1 Συντ) και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5. παρ.1 Συντ.).¹⁴¹ Κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα (στο άρθρο 13, παρ.1), το οποίο και ορίζει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη και η απόλαυση των ατομικών αλλά και των πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ατόμων.¹⁴² Η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται, επίσης, και από τις διεθνείς συμβάσεις και διακηρύξεις, που αποτελούν εσωτερικό δίκαιο με υπέρτερη του νόμου τυπική ισχύ¹⁴³

συνέντευξη, που έδωσε σχετικά με τις ταυτότητες. (10-09-2000), «Πνευματική κατάρρευση οι φωνές για τις ταυτότητες», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.

¹⁴¹ Μάνεσης, Α., (1979), *Ατομικές Ελευθερίες*, Α' Εκδόσεις Σάκουλα, Θεσσαλονίκη, σ.247

¹⁴² Μάνεσης, Α. - Παπαδημητρίου, Γ., ο.π. -σημ. 48, *Το Σύνταγμα του 1975/1986...*

¹⁴³ Σωτηρέλλης, Γ., (1998), *Θρησκεία και Εκπαίδευση- Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Έκδοση Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ.26.

(βλ. άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου-του ΟΗΕ- και άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων-του Συμβουλίου της Ευρώπης- στο εξής ΕΣΔΑ- κτλ).

Η ελευθερία αυτή, εκφράζει τη δυνατότητα του κάθε πολίτη να ανήκει ή να μην ανήκει σε μια θρησκεία, να μεταβάλλει τις θρησκευτικές αντιλήψεις του, να μετέχει ή να εντάσσεται άμεσα ή έμμεσα σε ενέργειες ή διαδικασίες ή τύπους ή και τελετές, που ταιριάζουν σε ορισμένες θρησκευτικές απόψεις, να είναι άθεος, γεγονός που σημαίνει ότι κανείς δεν μπορεί να εξαναγκάσει κανένα, να λειτουργεί ως πολίτης μέσω μιας θρησκείας. Η θρησκευτική ελευθερία, επιπρόσθετα, συνεπάγεται την απαγόρευση των διακρίσεων και της άνισης μεταχείρισης των πολιτών με βάση τα θρησκευτικά τους πιστεύω¹⁴⁴ και, όπως καθιερώνεται στο άρθρο 13 του ισχύοντος Συντάγματος, αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση έναντι στην κρατική εξουσία, να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας, είτε τη διαμόρφωση, είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων.¹⁴⁵

Η διττή διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας, αναλύεται δε τόσο στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, όσο και στην ελευθερία της λατρείας, ενώ υποκείμενα ή φορείς του συγκεκριμένου ατομικού δικαιώματος είναι όλοι οι Έλληνες πολίτες, αλλά και οι αλλοδαποί που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης συμπεριλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατηρήσεως, αλλαγής ή εγκαταλείψεως μιας συγκεκριμένης θρησκείας, αλλά προβλέπει και την επιλογή εγκατάλειψης της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή και της αθείας, χωρίς

¹⁴⁴ Σταθόπουλος, Μ, ο. π. -σημ.4, *Σχέσεις Εκκλησία και Πολιτείας...*-σ.21.

¹⁴⁵ Μάνεσης, Α., ο.π. -σημ.141, *Ατομικές Ελευθερίες...*-σ.250.

αυτό να έχει δυσμενείς συνέπειες.¹⁴⁶ Η δεύτερη διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας, είναι η ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας, η λατρεία της οποίας είναι η σπουδαιότερη εκδήλωση, αλλά όχι η μοναδική. Κάθε θρησκεία μπορεί να ασκείται, είτε ατομικά, είτε σε συλλογικό επίπεδο, η οποία είναι και η συνηθέστερη εκδήλωση και αφορά όχι μόνο την λατρεία, αλλά και την θρησκευτική ένωση και συνάθροιση, την διάδοση της θρησκείας και την παροχή θρησκευτικής παιδείας.

Δεν θα πρέπει να συγχέεται, όμως, η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας με την συγγενή έννοια της «ανεξιθρησκίας», η οποία ταυτίζεται με την έννοια της ανοχής και πρόκειται ουσιαστικά για την αδιαφορία, που δείχνει το κράτος έναντι των θρησκειών, που ενστερνίζονται οι πολίτες του, ενώ ταυτόχρονα η έννοια αυτή αναγνωρίζει και ανέχεται την ύπαρξη και λειτουργία των «γνωστών» θρησκειών¹⁴⁷. Η θρησκευτική ελευθερία διακρίνεται εννοιολογικά, από την ανεξιθρησκία, και συνιστά ευρύτερη έννοια επειδή ακριβώς σημαίνει εγγύηση στους πολίτες ενός κράτους, ότι είναι, δηλαδή, ελεύθεροι να διαμορφώνουν τη θρησκευτική τους συνείδηση και να την εκδηλώνουν¹⁴⁸.

Αναλυτικότερα, η διάταξη του άρθρου 13 παρ.1 του Συντάγματος, που κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, θεμελιώνεται στα εξής επιμέρους δικαιώματα: α) στο δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία θέλει ή οποιαδήποτε αίρεση ή δόγμα, στο δικαίωμα να μην πιστεύει και να μην ανήκει σε καμία θρησκεία, ακόμα και το δικαίωμα να είναι άθεος, β) στο δικαίωμα να εκδηλώνει τις θρησκευτικές ή άθρησκες ή άθεες

¹⁴⁶ Πρβλ., άρθρο 9 παρ.1 ΕΣΔΑ, όπου κατοχυρώνεται ρητά το δικαίωμα αλλαγής της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, που αναφέρεται στον Δαγτόγλου, Π. Δ.,(1991), *Συνταγματικό Δίκαιο -Ατομικά Δικαιώματα*, σ.369.

¹⁴⁷ Σύμφωνα με το Α. Μάνεση, η διαφορά μεταξύ ανεξιθρησκίας και θρησκευτικής ελευθερίας έγκειται στο γεγονός ότι «η θρησκευτική ελευθερία έχει ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο: αναφερόμενη στην εσωτερική κυρίως διάθεση των ανθρώπων, έγκειται στην ανεμπόδιση από κρατικές επεμβάσεις διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης»,(1979), *Ατομικές Ελευθερίες*,σ.250.

¹⁴⁸ Τρωιαννός, Σ., ο. π.-σημ.43, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου...*-σ.75.

πεποιθήσεις του, γ) στο δικαίωμα να μεταβάλλει ή να αποβάλλει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, δ) στο δικαίωμα να αποσιωπά, δηλαδή να μην αποκαλύπτει εάν έχει ή όχι τις όποιες θετικές ή αρνητικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και ε) στο δικαίωμα να μην υφίσταται καμία δυσμενή συνέπεια, για τις όποιες θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή για την έλλειψη ορισμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Η θεωρία αντιμετωπίζει τη θρησκευτική ελευθερία ως το κατεξοχήν θεμελιώδες δικαίωμα ή ως τη «Λυδία λίθο¹⁴⁹», εφόσον είναι αλάνθαστο σήμα μιας ελεύθερης κοινωνίας και στην περίπτωση που δεν αναγνωρίζεται (όπως στα αντιθρησκευτικά ή θεοκρατικά καθεστώτα), δεν υφίσταται η ελευθερία γενικότερα.

- *Η Σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας*

Η ελευθερία γενικότερα, αλλά και η θρησκευτική ελευθερία που καθιερώνει το Σύνταγμα στο άρθρο 13 ειδικότερα, τελεί υπό συγκεκριμένους περιορισμούς, είναι δηλαδή σχετική. Γίνεται δεκτό, σχεδόν ομόφωνα στην επιστήμη, ότι το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας σχετικοποιείται, κυρίως από την παράλληλη ισχύ του άρθρου 3, που αναγνωρίζει την προνομιακή θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁵⁰.

Σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα, η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας είναι σχετική και απορρέει από το άρθρο 3 του Συντάγματος, το οποίο αναγνωρίζει ότι *«επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού»¹⁵¹*, αναγνωρίζεται δηλαδή ως η επίσημη θρησκεία του κράτους. Με τη διατύπωση αυτή το Σύνταγμα φαίνεται να νομιμοποιεί την Εκκλησία, ώστε αυτή να διεκδικεί καθοριστικό ρόλο και γνώμη σε θέματα του κρατικά οργανωμένου κοινωνικού βίου. Η διατύπωση στο άρθρο 3, παράγραφος 1 του Συντάγματος, στον «Κύριο ημών Ιησού Χριστό» ή επίκληση του θείου στην προμετωπίδα του Συντάγματος, αντιβαίνουν στις δημοκρατικές επιταγές που οφείλει να διασφαλίζει το Σύνταγμα, ως υπέρτατος Νόμος του Κράτους, και παρασύρει την κοινή γνώμη να θεωρεί καμιά φορά, ότι να μη πιστεύει κανείς στον Χριστό, αντιβαίνει στις συνταγματικές επιταγές. Η ελευθερία της δράσης, το αυτεξούσιο των

¹⁴⁹ Δαγτόγλου, Π.Δ., (1991), *Ατομικά Δικαιώματα-Συνταγματικό Δίκαιο*, Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

¹⁵⁰ Κονιδάκης, Ι.Μ., ο. π. –σημ.97, *Εκκλησία και Πολιτεία...*, -σ.σ. 57-58.

¹⁵¹ Πρβλ. Άρθρο 3 του Συντάγματος, ο. π. –σημ.48, *Το Σύνταγμα του 1975/1986...*-σ.31.

ατόμων που δρουν ατομικά ή συλλογικά είναι θεμελιώδεις ελευθερίες, που κατοχυρώνονται μέσα από τις διατάξεις του Συντάγματος, με την θρησκευτική ελευθερία να αποτελεί τη σημαντικότερη, ίσως, έκφραση τους. Για το λόγο αυτό ακριβώς, δεν απαιτείται οποιαδήποτε «αναγνώριση» της θρησκείας από την κρατική αρχή.

Η σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας προκύπτει επίσης και από την παράγραφο 2 του άρθρου 13, που εγγυάται την ελεύθερη άσκηση της λατρείας κάτω από την προστασία των νόμων, αλλά και από την παράγραφο 4 του ίδιου άρθρου, που καθορίζει ότι *«κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απολαργεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του προς το κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους Νόμους»*. Η θρησκευτική ελευθερία, υπόκειται σε συγκεκριμένους περιορισμούς- *αυτονόητο, άλλωστε, από την ίδια τη νομική φύση των ατομικών δικαιωμάτων εν γένει*¹⁵²- οι οποίοι συνδέονται με τα θέματα της ασφάλειας της χώρας, της δημόσιας υγείας και αναφέρονται εν γένει στην προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων πολιτών. Ασκώντας το δικαίωμα αυτό, κανείς δεν μπορεί να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη (άρθρο 13, παρ.2 Συντ.), ούτε να αθετεί νόμιμες υποχρεώσεις που ο νόμος δύναται να επιβάλλει¹⁵³.

Η σχετικότητα της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας από το Σύνταγμα, οφείλεται, κυρίως, στην έλλειψη χωρισμού του Κράτους με την Εκκλησία, στην έλλειψη θρησκευτική ουδετερότητας του κράτους. Πέρα από αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω για το άρθρο 3 του Συντάγματος, την επίκληση της Αγίας Τριάδας στην προμετωπίδα του Συντάγματος και την διακήρυξη της υπεροχής των υποχρεώσεων προς το κράτος έναντι των θρησκευτικών επιταγών, η σχετικότητα της θρησκευτικής

ελευθερίας ανακύπτει και από τον θρησκευτικό τύπο του όρκου τόσο του προέδρου της δημοκρατίας όσο και των βουλευτών (άρθρα 33 παρ.2 και 59 παρ.1), την υποχρεωτική διδασκαλία και παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία, την μέχρι πρόσφατα, υποχρεωτική ιερολογία του γάμου και προπάντων από τη «βασική αποστολή του κράτους» να παρέχει παιδεία, που να αποσκοπεί και στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 16 παρ.2). *«Το Σύνταγμα ασφαλώς δεν επιτρέπει στο Ελληνικό κράτος να αναπτύξει αντιθρησκευτική ή αθεϊστική δραστηριότητα, και μάλιστα όχι μόνο στα σχολεία, αλλά και αλλού»¹⁵⁴.*

¹⁵² βλ. σχετικά στον Μάνεση, Α. για τη σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας, ο. π. -σημ.141, *Ατομικές Ελευθερίες*,...,σ.256 κ.ε.

¹⁵³ Σταθόπουλος, Μ., ο. π. -σημ.4, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*...-σ.σ. 21-22.

¹⁵⁴ Δαγτόγλου, Π.Δ., ο. π. -σημ. 149, *Συνταγματικό Δίκαιο- Ατομικά Δικαιώματα*..., -σ.378.

-Η θρησκευτική ελευθερία & οι θρησκευτικές μειονότητες

Η θρησκευτική μειονότητα, ως ένα είδος της ευρύτερης έννοιας της μειονότητας, συνιστά μια ομάδα ατόμων, όχι μόνο αριθμητικά κατώτερη από το υπόλοιπο του πληθυσμού ενός κράτους, αλλά και μια ομάδα που βρίσκεται σε μια μη προέχουσα θέση και της οποίας τα μέλη, που είναι και ταυτόχρονα και πολίτες του κράτους, έχουν χαρακτηριστικά διαφορετικά από εκείνα του υπόλοιπου πληθυσμού και εκφράζουν ένα αίσθημα αλληλεγγύης για τη διαφύλαξη της θρησκείας τους. Οι θρησκευτικές μειονότητες, όπως εξάλλου και όλες οι μειονοτικές ομάδες, δεν τυγχάνουν πάντα σεβασμού της ιδιομορφίας και της ιδιαιτερότητας τους, παρόλο που η Ορθοδοξία βέβαια ομολογεί ότι κάθε άνθρωπος, ανεξαρτήτως χρώματος, θρησκείας, φυλής ή και εθνικότητας είναι φορέας της «εικόνας του Θεού».

Επίσημα και ακριβή στατιστικά στοιχεία, αναφορικά με το θέμα των θρησκευτικών μειονοτήτων στην Ελλάδα, δεν υπάρχουν διαθέσιμα. Υπολογίζεται περίπου, σύμφωνα με την έκθεση ειδικού εισηγητή της Επιτροπής των Ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁵⁵, ότι στην Ελλάδα υπάρχουν περίπου διακόσιες πενήντα χιλιάδες άτομα, που ασπάζονται διαφορετική θρησκεία από την Χριστιανική Ορθόδοξη.

¹⁵⁵ Στην έκθεση του ειδικού εισηγητή Abdelfattah Amor, στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών αναφέρεται ότι στην Ελλάδα υπάρχουν σήμερα περίπου 21.500 Καθολικοί, 80.000 Προτεστάντες, 4.000 Εβραίοι, 120.000 Μουσουλμάνοι. Τα στοιχεία αυτά οφείλουν να αναθεωρηθούν, σύμφωνα πάντα με ανεπίσημες πηγές, και διαμορφώνονται ως εξής : 50.000 Καθολικοί, 25.000 Προτεστάντες, 5.000 Εβραίοι, 100.000 Μουσουλμάνοι και 50.000 Μάρτυρες του Ιεχωβά. Τα στοιχεία αυτά δημοσιεύθηκαν σε ειδικό αφιέρωμα της Ελευθεροτυπίας (30-09-2000), «Θρησκευτικές Μειονότητες», τεύχος 80, σ.3.

Το κράτος δεν οφείλει να προστατεύει μόνο τους πολίτες που θρησκεύονται αλλά θα πρέπει εξίσου να προστατεύει, σύμφωνα με την ίδια συνταγματική επιταγή της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, και εκείνους που δε θέλουν να θρησκεύονται. Η θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους δεν προσκρούει στο Σύνταγμα αλλά επιβάλλεται από αυτό και συγκεκριμένα από τα άρθρα 1, 2, 4 και 5 και ιδιαίτερα από το άρθρο 13, το οποίο καθιερώνει τον θεμελιώδη κανόνα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα εμφανίζει μια ιδιαιτερότητα, εφόσον συνδέεται αφενός με την ύπαρξη επίσημης κρατικής θρησκείας, της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία τυγχάνει ειδικής μεταχείρισης, δημιουργώντας έτσι μια ισχυρότατη εξάρτηση της θρησκευτικής ελευθερίας από πολιτικές και άλλες σκοπιμότητες, για τη διατήρηση της κυρίαρχης θέσης της- όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια αναλυτικά- και αφετέρου συνοδεύεται από πλήθος ρυθμίσεων και πρακτικών, που εκφράζουν την κυρίαρχη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία επιδιώκει να διατηρήσει την προνομιακή της θέση, επιβάλλοντας ένα καθεστώς καταστολής ετερόθεων και άθεων.

Η θρησκευτική ουδετερότητα είναι επιταγή της δημοκρατίας και σημαίνει ακριβώς ότι η Πολιτεία δεν θα πρέπει να θρησκεύεται, δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με το θρησκευόμενο τμήμα της. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει βεβαίως, ότι το κράτος δεν μπορεί να σέβεται το θρησκευτικό αίσθημα των πολιτών και να το προστατεύει, αλλά εν αντιθέσει οφείλει να κατοχυρώνει τη θρησκευτική συνείδηση κάθε πολίτη καθώς και την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας και την ικανοποίηση των λατρευτικών και των άλλων λοιπών θρησκευτικών αναγκών του.

Μολονότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία, η χώρα μας έχει αρκετές φορές καταδικασθεί στα Διεθνή Δικαστήρια για ζητήματα που συνδέονται

με την θρησκευτική ελευθερία. Τα μειονοτικά θρησκευτάματα συναντούν πλήθος εμποδίων τόσο για την άσκηση της λατρείας τους, αλλά και γενικότερα διακρίσεις και άνιση μεταχείριση, από το επίσημο ελληνικό κράτος. Η ελληνική εκδοχή της θρησκευτικής ελευθερίας, είτε αυτή αφορά το περιεχόμενο των κανόνων της, είτε την ερμηνεία που προτάσσεται ως κυρίαρχη, έχει κριθεί καταδικαστέα σε μια σειρά από υποθέσεις διακύβευσης της θρησκευτικής ελευθερίας των Ελλήνων πολιτών¹⁵⁶, οι οποίοι ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες, εν αντιθέσει με τα μέλη της «επικρατούσας» θρησκείας που απολαμβάνουν ειδικά προνόμια.

Οι συνέπειες του γεγονότος, ότι μια ορισμένη θρησκεία προσδένεται κάτω από το άρμα του κρατικού μηχανισμού, για να αποκτήσει ιδιαίτερη μεταχείριση και πολλαπλά προνόμια, έχει ως άμεση συνέπεια, όχι μόνο την στέρηση της δογματικής της ελευθερίας και την υπαγωγή των αποφάσεων της σε κρατική εποπτεία, αλλά και την αντανάκλαση αυτής της ειδικής μεταχείρισης στους πιστούς της, γεγονός που αποβαίνει σε βάρος των διαφορετικά θρησκευόμενων ή των μη θρησκευόμενων πολιτών. Η κρατικοποίηση της Εκκλησίας, η οποία και συνεπάγεται την διαφοροποιητικά προνομιακή μεταχείριση των πιστών της, με άμεση απόρροια οι διαφοροποιήσεις αυτές, να αποβαίνουν εις βάρος των μη Ορθόδοξων κατοίκων στην Ελλάδα, αποτελούν τις τρεις διαστάσεις που έχουν ως απόληξη την διαπίστωση ότι η θρησκευτική ελευθερία λειτουργεί ως επιταγή διαφοροποίησης φορέων δικαιωμάτων. Πολλές από αυτές τις εκφάνσεις διαφοροποίησης είναι παράνομες ή αντισυνταγματικές, οφείλονται δε, στο πλέγμα των διατάξεων και των νόμων και της συνταγματικής ρύθμισης για την «επικράτηση» της Ορθόδοξης Εκκλησίας και απαντούν στο ερώτημα της θρησκευτικής ελευθερίας ως κανόνα διαφοροποίησης:

¹⁵⁶ βλ. χαρακτηριστικά, για τις καταδικαστικές αποφάσεις εναντίον της χώρας μας, από τις προσφυγές Ελλήνων πολιτών σχετικά με την παραβίαση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, ενώπιον του δικαιοδοτικού μηχανισμού της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στον

«...οι πιστοί της (Ορθόδοξης Εκκλησίας) επικρατούν, δηλ. κυριαρχούν επί των λοιπών κατοίκων της Ελληνικής επικράτειας, μέσω πολλαπλών εκδηλώσεων της ανωτερότητας τους. Αυτό οφείλεται στο ότι απολαμβάνουν συνταγματικής έννοιας ως φορείς και μέλη μιας κρατικά υποστηριζόμενης-ελεγχόμενης θρησκείας¹⁵⁷».

Κτιστάκη, Γ., «Η Ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας», ο. π. σημ.1- *Νομικά Ζητήματα...*, - σ.σ.229 κ.ε.

¹⁵⁷ Δημούλης, Δ., «Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και αποκλεισμού», ο.π. σημ.1, *Νομικά Ζητήματα...*, - σ.131.

- *Διακρίσεις και Παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας*

Η ολοκλήρωση της συνταγματικής προστασίας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι από τα σημαντικότερα θέματα, στο οποίο καλείται η χώρα μας να βελτιωθεί και να εναρμονιστεί σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα. Οι παραδοσιακά στενές σχέσεις αλληλεξάρτησης της Πολιτείας με την Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία και η συνακόλουθη απουσία χωρισμού τους, οδήγησαν και οδηγούν σήμερα στην ύπαρξη μιας κρατικοθρησκευτικής εξουσίας, που δεν υπερασπίζεται αλλά αντιμάχεται τη θρησκευτική διαφορετικότητα. Παρά την σημαντική μεταρρύθμιση των σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων υπό το ισχύον Σύνταγμα, παραμένει κυρίαρχη η εκδοχή, που επιμένει στην προνομιακή μεταχείριση της επίσημης Ορθόδοξης Εκκλησίας, κάτω από το πρίσμα της «πλειοψηφικής» δικαιολόγησης.

Οι σημαντικότερες διακρίσεις, που υφίστανται τα μέλη θρησκευτικών μειονοτήτων, ως αποτέλεσμα της κυρίαρχης θέσης της «επικρατούσας» θρησκείας και της κρατικοποίησης της Εκκλησίας, αντανakλώνται στη συνταγματική ρύθμιση και τους νόμους, που προασπίζουν τα δικαιώματα όλων των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτουν τις κοινωνικές ή και οικονομικές ανισότητες που συνδέονται με το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Η διαπλοκή θρησκείας και εκπαίδευσης, αποτελεί ίσως το πιο σημαντικό ζήτημα που απολήγει στην παραβίαση του δικαιώματος για μια ελεύθερη θρησκευτική

εκπαίδευση, στην ανάπτυξη δηλαδή μιας ελεύθερης θρησκευτικής συνείδησης στα πλαίσια της εκπαίδευσης και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών. Το άρθρο 16, παρ.2 του Συντάγματος ορίζει μεταξύ άλλων, ότι σκοπός της παιδείας είναι η ανάπτυξη της «θρησκευτικής συνείδησης», επιταγή η οποία συνδυαζόμενη με το επίμαχο άρθρο 3 για την «επικρατούσα θρησκεία», οδηγεί στην κρατούσα ερμηνεία, τόσο από την δικαιοσύνη όσο και από τη διοίκηση, ότι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης δεν μπορεί να γίνεται παρά σύμφωνα με το δόγμα αυτής της θρησκείας¹⁵⁸. Επέρχεται, έτσι, μια ταύτιση και μια σχεδόν εξίσωση της «θρησκευτικής» και της «ορθόδοξης συνείδησης»¹⁵⁹. Η παραβίαση αυτού του δικαιώματος εντοπίζεται δηλαδή στο γεγονός ότι για την υλοποίηση του σκοπού αυτού της παιδείας, εκλαμβάνεται ως ταυτόσημη με την ανάπτυξη της Ορθόδοξης συνείδησης.

Το δικαίωμα αυτό συνδέεται με διάφορες αξιώσεις, που επιμερίζονται στους γονείς, στους εκπαιδευτικούς και στους μαθητές. Ο μονοφωνικός και κατηχητικός χαρακτήρας καθώς και το υποχρεωτικό της θρησκευτικής εκπαίδευσης- μέσω του υποχρεωτικού μαθήματος των Θρησκευτικών και όχι ενός μαθήματος Θρησκευσιολογίας- απηχεί την αναγνώριση του ρόλου της «επικρατούσας» θρησκείας, ως κρατικής ιδεολογίας. Το πρόβλημα εστιάζεται μόνο στους μαθητές, που έχουν θρησκευτικές πεποιθήσεις διαφορετικές από εκείνες της «επικρατούσας» θρησκείας, οι οποίοι υπό ορισμένους όρους απαλλάσσονται¹⁶⁰, ενώ για το ζήτημα μιας διαφορετικής ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης, κρίνονται ως επαρκείς οι

¹⁵⁸ βλ. ιδιαίτερα τις απόψεις του Σωτηρέλλη, Γ., ο.π.-σημ.143, *Θρησκεία και Εκπαίδευση...*, -σ.σ.31 κ.ε. και τον Χριστόπουλο, Δ., στα *Νομικά Ζητήματα...* ο.π. σημ. 1, σ.σ.25 κ.ε.

¹⁵⁹ Ενδεικτικά παραθέτουμε την άποψη του Αρ. Μάνεση: «τέτοιες συνταγματικές διατάξεις, που καθορίζουν τους "σκοπούς της παιδείας", έστω και αν είναι απλώς κατευθυντήριες για το νομοθέτη κατά τον καθορισμό του εκπαιδευτικού προγράμματος...καθιερώνουν στο επίπεδο του Συντάγματος την ιδεολογική μονοπώληση της εκπαίδευσης και τείνουν να την καταστήσουν επίσημα "κατευθυνόμενη"» που αναφέρεται στον Σωτηρέλλη, Γ., ο.π.-σημ. 143, *Θρησκεία και Εκπαίδευση...*, -σ.159.

¹⁶⁰ Για τις προϋποθέσεις και τα όρια απαλλαγής των μαθητών από την υποχρεωτική θρησκευτική εκπαίδευση, βλέπε στο ίδιο, Σωτηρέλλης, Γ., *Θρησκεία και εκπαίδευση...*, σ.σ.139 κ.ε.

υπάρχουσες δυνατότητες της ιδιωτικής εκπαίδευσης¹⁶¹. Το πρόβλημα της θρησκευτικής ελευθερίας τίθεται, εξίσου, και για τους εκπαιδευτικούς που αντιμετωπίζουν προβλήματα, τόσο ως προς τη δυνατότητα διορισμού των μη Ορθοδόξων στο χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης, όσο και με τους τυχόν συνειδησιακούς καταναγκασμούς, που συνεπάγεται η άσκηση του έργου της θρησκευτικής εκπαίδευσης.

Η παραβίαση συντελείται εξίσου και στο επίπεδο των γονέων, οι οποίοι, προκειμένου να απαλλάξουν τα παιδιά τους από την υποχρεωτική και κατηχητική ισχύουσα εκπαίδευση, αναγκάζονται να κάνουν δήλωση των θρησκευτικών ή αθρησκευτικών πιστεύω τους, παραβιάζοντας έτσι κατάφορα το δικαίωμα της αποσιώπησης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων¹⁶². Στο ίδιο πνεύμα κινείται, και η μέχρι πρόσφατα ισχύουσα, υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευματος στις ταυτότητες, εφόσον, αντίκεινται στο δικαίωμα των πολιτών να μην αποκαλύπτουν και να αποσιωπούν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, εξαναγκάζοντας τους να εκδηλώσουν την ενδιάθετη θετική ή αρνητική πεποίθησή τους, η οποία είναι συνυφασμένη με την προσωπικότητά τους¹⁶³.

Μια εξίσου σημαντική παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας συνδέεται με την ελευθερία της λατρείας και την ανέγερση ευκτήριου οίκου. Σύμφωνα με τους νόμους 1363/1938, 1369/1938 και 1672/1939¹⁶⁴, για την ανέγερση του ναού οποιουδήποτε

¹⁶¹ Οι δυνατότητες μιας εναλλακτικής εκπαίδευσης, που έχουν οι μη ορθόδοξοι μαθητές να λάβουν μια διαφορετική θρησκευτική εκπαίδευση από την καθιερωμένη, αφορούν την αναγνωρισμένη θρησκευτική μειονότητα των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης στο πλαίσιο της επίσημης εκπαίδευσης, είτε σε κάθε άλλη περίπτωση, στο πλαίσιο της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Βλ. χαρακτηριστικά στο ίδιο, Σωτηρέλλης, Γ., ο.π. -σημ.143 *Θρησκεία και Εκπαίδευση...*, -σ.σ.174 κ.ε.

¹⁶² Χριστόπουλος, Δ., ο.π. -σημ.1, *Νομικά Ζητήματα...*, -σ.34 και Σωτηρέλλης, Γ., ο.π. -σημ.143 *Θρησκεία και Εκπαίδευση...*, -σ.σ.139 κ.ε και 346 κ.ε.

¹⁶³ βλ. χαρακτηριστικά τις απόψεις των Τσουκαλά, Κ., Μάνεση, Α. και Κονιδάρη, Γ., και Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, που δημοσιεύονται στην Ελευθεροτυπία, (18-01-1993) «*Ιερός πόλεμος για τις νέες ταυτότητες*», Ελευθεροτυπία (18-01-1993) «*Είναι Αντισυνταγματική*», Ελευθεροτυπία.

¹⁶⁴ βλ. χαρακτηριστικά Σταθόπουλο, Μ., *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας...*, σ.15, Δαγτόγλου, Π.Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα...*, σ.σ.381-382 και Κονιδάρη, Ι.Μ., *Εκκλησία και*

δόγματος, απαιτείται η άδεια του οικείου Ορθόδοξου Μητροπολίτη και του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, γεγονός που κάνει προφανή την παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας των οπαδών μη Ορθόδοξων δογμάτων. Η νομοθετική επέμβαση αυτή εκφράζει την επικράτηση θρησκευτικών θέσεων σε κρατικές λειτουργίες, με τελικό σοβαρό περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της λατρείας δεν συμβιβάζεται με την απαίτηση προηγούμενης άδειας εγκρίσεως ή άλλου είδους περιορισμού, σε βάρος της ασκήσεως οιασδήποτε θρησκείας.

Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και οι νόμοι 1363/1938 και 1672/1939, οι οποίοι προβλέπουν ποινές για τον «απαγορευμένο» προσηλυτισμό ενώ το Σύνταγμα (στο άρθρο 13, τελευταίο εδάφιο, παράγραφος 2) ορίζει ότι ο προσηλυτισμός απαγορεύεται¹⁶⁵. Ο προσηλυτισμός, όταν δεν χρησιμοποιεί αξιόποινους ή άλλους παράνομους τρόπους επιβολής, θα πρέπει να είναι ελεύθερος όταν πρόκειται για διάδοση απόψεων και θέσεων (η οποία είναι κατοχυρωμένη συνταγματικά μέσα από την ελευθερία της έκφρασης). Στο θέμα του προσηλυτισμού, όμως, εντοπίζουμε τη λογική των δύο μέτρων και σταθμών και την επιλεκτική εφαρμογή του νόμου, έτσι ώστε ο προσηλυτισμός που αφορά την διάδοση των ιδεών της «επικρατούσας» θρησκείας είναι θεμιτός, ενώ το αξιόποινο του στην πράξη λειτουργεί μόνο σε βάρος μικρών δογμάτων και δοξασιών. Η νομολογία περί προσηλυτισμού, έχει γίνει αντικείμενο συνεχών επικρίσεων και υπάρχει πλέον και η πρώτη καταδίκη από τα δικαιοδοτικά όργανα της ΕΣΔΑ¹⁶⁶.

Πολιτεία..., σ.σ.87-88 και το άρθρο (13-05-2000), «Ο ποινικός κώδικας αποσχηματίζεται», *Ελευθεροτυπία*.

¹⁶⁵ Βλ. σχετικά στον Δαγτόγλου, Π.Δ., ο.π.-σημ.149, *Ατομικά Δικαιώματα...*, σ.379 και σ.σ. 398-399, Σταθόπουλος, Μ., *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας...*, σ.15 καθώς και τη βιβλιογραφία που προτείνεται σχετικά, Σωτηρέλλης, Γ., *Θρησκεία και Εκπαίδευση...*, σ.123 και Τρωιανός, Σ., *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου...*, σ. σ. 98-107.

¹⁶⁶ Η εκδίκαση της υπόθεσης *Κοκινάκη*, αφού κρίθηκε παραδεκτή από την προσφυγή του στο δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης, είναι η πρώτη υπόθεση για την οποία η χώρα μας καταδικάστηκε, εφόσον η ίδια είχε

Η υποχρεωτική θρησκευτική ταφή, ο προαιρετικός και όχι υποχρεωτικός πολιτικός γάμος, καθώς και η υποχρεωτικότητα του όρκου του Προέδρου της Δημοκρατίας και των βουλευτών (όπως αναφέρθηκε παραπάνω), συνιστούν επιπλέον διατάξεις, που αντιβαίνουν στην αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας και κινούνται κάτω από το πνεύμα της «επικρατούσας» θρησκείας. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία δεν υπάρχει άλλος τρόπος αποχαιρετισμού του νεκρού, παρά μόνο η ταφή του, ενώ η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν αναγνωρίζει την καύση, ως τρόπο αποχαιρετισμού¹⁶⁷. Παρόλα αυτά, η ανάγκη, όμως, απόδοσης τιμής και αποχαιρετισμού θα πρέπει να είναι ανεξάρτητη, από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Η κατάργηση της υποχρεωτικής ιερολογίας του γάμου και η δυνατότητα τέλεσης πολιτικού γάμου είναι μια πρώτη προσπάθεια, που έγινε στα πλαίσια της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, απέχει σημαντικά, όμως, από την καθιέρωση της υποχρεωτικότητας του πολιτικού γάμου¹⁶⁸. Η διακριτική μεταχείριση των θρησκευτικών λειτουργιών ορισμένων δογμάτων, που δεν αποτελούν «γνωστή θρησκεία»-όπως είναι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά¹⁶⁹- δεν συμφωνεί με τη νομοθεσία, η

καταδικάσει, μέσω των Ελληνικών ποινικών δικαστηρίων με βάση το νόμο 1672/1939, για απόπειρα προσηλυτισμού τον προσφεύγοντα, ο οποίος ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά. Βλ. σχετικά με την «υπόθεση Κοκκανάκη», Κπιστάκης, Γ., Η Ευρωπαϊκή Προστασία...*Νομικά Ζητήματα*, ο.π. σημ.1, σ.σ.229-231, Σωτηρέλλης, Γ., ο.π.-σημ.143, *Θρησκεία και Εκπαίδευση*..., σ.σ.123-124 και (07-07-2000), «Στα δικαστήρια η πίστη αναστενάζει», Ελευθεροτυπία.

¹⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά Κονιδάρη, Ι. Μ., «Ζήτημα ελευθερίας η καύση των νεκρών», ο.π.-σημ. 97, σε *Εκκλησία και Πολιτεία*..., σ.σ.35 κ.ε. Η Εκκλησία αρνείται, ορισμένες φορές- όπως στην περίπτωση της αυτοκτονίας- την τελετή κήδευσης του νεκρού, ενώ περιορίζεται κάποιες φορές σε ένα απλό τρισάγιο, κατά τρόπο μειωτικό για τη μνήμη του νεκρού.

¹⁶⁸ «Η καθιέρωση όμως του υποχρεωτικού πολιτικού γάμου θα καταστήσει χωρίς αντικείμενο την έξω από την νομιμότητα κανούμενη πρακτική της Εκκλησίας, να αγνοεί την ανάγκη ύπαρξης άδειας του Δημάρχου ή του Προέδρου της κοινότητας για την τέλεση πολιτικού ή θρησκευτικού (με έννομες συνέπειες) γάμου (ΑΚ1368) και να στηρίζεται μόνο σε άδεια του επισκόπου», Σταθόπουλος, Γ., ο.π. σημ. *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*..., σ.σ. 56-60.

¹⁶⁹ Στο Ευρωπαϊκό δικαστήριο, προσέφυγαν δύο κληρικοί Μάρτυρες του Ιεχωβά, στους οποίους αρνήθηκαν εξαίρεση από τη στρατιωτική θητεία και το δικαστήριο επέβαλλε άλλη μια καταδικαστική απόφαση κατά της Ελλάδας. Πρόκειται για την «υπόθεση Τσιρλή και Κουλούμπας», βλ. σχετικά Pollis, Α., «Ένα προβληματικό κοσμικό κράτος» σε *Νομικά Ζητήματα*..., ο.π. σημ.1, σ.185 και τις εκεί παραπομπές. Μέχρι πρόσφατα διώκονταν όσοι αρνούσαν να υπηρετήσουν, φέροντας όπλο, με ποινή φυλάκισης 4 ετών, αλλά με πρόσφατη σχετική ρύθμιση του νόμου το 1997, επιτράπηκε η εναλλακτική θητεία διπλασιάζοντας τη διάρκεια της κανονικής.

οποία απαλλάσσει από την απαγόρευση της στράτευσης¹⁷⁰ τους θρησκευτικούς μοναχούς ή λειτουργούς, εφόσον το επιθυμούν. Σημαντικός επίσης είναι ο περιορισμός της εκδήλωσης της θρησκευτικής ελευθερίας- μέσω της λατρείας- που τελεί υπό την προϋπόθεση της «γνωστής» θρησκείας. Για το ακώλυτο της λατρείας, θα πρέπει να συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις: εκτός δηλαδή από την προϋπόθεση να μην προσβάλλονται η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη και να μην ασκείται ο προσηλυτισμός, η θρησκεία θα πρέπει να είναι «γνωστή»¹⁷¹. Ο περιορισμός περί «γνωστής» θρησκείας συναντάται σε διάφορες επιμέρους διατάξεις, που συνδέονται με την άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως είναι στο θέμα της ανέγερσης ευκτήριου οίκου, στην εξαίρεση θρησκευτικών λειτουργιών από την στράτευση και την προσωπική κράτηση.

Η επίκληση της Αγίας Τριάδος στην προμετωπίδα του Συντάγματος, η αναφορά του άρθρου 3, στο «Κύριο ημών Ιησού Χριστού», οι επανειλημμένες αναφορές στην Ορθόδοξη θρησκεία και οι συχνές αναφορές των επιθέτων «ιερός» και «άγιος» σε διάφορα σημεία του Συντάγματος, το γεγονός ότι άλλες θρησκείες δεν κατονομάζονται, αλλά αναφέρονται υπό τον γενικό όρο «γνωστή» θρησκεία και η πανηγυρική διακήρυξη περί «επικρατούσας» θρησκείας, εκφράζουν επακριβώς το πνεύμα της έντονης «χριστιανικής» επιρροής και «θρησκευτικού» χρωματισμού στο Σύνταγμα, που έχει δεχθεί η κρατική εξουσία, από την κυρίαρχη ιδεολογία της Ορθόδοξης παράδοσης.

¹⁷⁰ Το πρόβλημα της άρνησης της στράτευσης των ατόμων- ανεξάρτητα εάν είναι θρησκευτικοί λειτουργοί-συνδέεται με την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο κράτος, η οποία και υπερσχύει των οποιοδήποτε θρησκευτικών πεποιθήσεων. Όσοι αρνούνται να φέρουν όπλα, για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, είναι υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν με εναλλακτικές τρόπους και να εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Βλ. σχετικά Τρωιανός, Σ., ο.π. σημ. *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού δικαίου*..., σ.σ.90-91.

¹⁷¹ Ως «γνωστή» θρησκεία θεωρείται κάθε θρησκεία, με φανερά δόγματα, οργάνωση, λατρεία και σκοπούς. Με την έκφραση αυτή ο συντακτικός νομοθέτης θέλει να εξαρέσει της συνταγματικής προστασίας τις διάφορες μυστικές εταιρείες, που χωρίς να επιδιώκουν θρησκευτικούς σκοπούς, μπορεί να εμφανισθούν ως θρησκείες για να εξασφαλίσουν τα προνόμια αυτής της ιδιότητας. Βλ. σχετικά

Πέρα, όμως, από τις προαναφερθείσες παραβιάσεις, που συνδέονται με την χειραγωγική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, την εκπαιδευτική εγχάραξη της κρατικής επίσημης ιδεολογίας και γενικότερα με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, υφίστανται και άλλες διακρίσεις που συνδέονται και με άλλα ατομικά δικαιώματα καθώς και, πλείστες, άλλες εκδηλώσεις προκατάληψης, φανατισμού και μισαλλοδοξίας, που δέχονται σήμερα τα μέλη των θρησκευτικών μειονοτήτων από το συνδυασμό της κρατικοεκκλησιαστικής εξουσίας.

Οι προσφυγές στα Διεθνή δικαστήρια και οι καταδικαστικές αποφάσεις για την διακριτική μεταχείριση των λειτουργών αλλά και των μελών θρησκευτικών μειονοτήτων¹⁷², η μη αναγνώριση της Νομικής προσωπικότητας της Καθολικής εκκλησίας¹⁷³, οι απαγορεύσεις προβολής ταινιών ή έκδοσης βιβλίων, που θεωρούν ότι θίγουν τα «ιερά» και τα «όσια» και οι εκδηλώσεις φανατισμού που τις συνοδεύουν (κάψιμο βιβλίων, προπηλακισμός των καλλιτεχνών κ.τ.λ), οι υποχρεωτικές ώρες διδασκαλίας των θρησκευτικών που καθορίζονται από τα ελληνικά δικαστήρια, η υποχρεωτική συμμετοχή των μαθητών σε θρησκευτικές παρελάσεις, οι παρεμβάσεις των εκκλησιαστικών ταγών, όταν θεωρούν ότι υπάρχουν «τάσεις χαλάρωσης για την επιβολή των ελληνοχριστιανικών ιδεωδών»¹⁷⁴ η εκλογή του Μουφτή-για την οποία το νομοθετικό πλαίσιο δεν επιτρέπει την απευθείας

στον Δαγτόγλου, Π.Δ. *Ατομικά Δικαιώματα...*, σ.σ. 379-383 και στον Τρωιαννό, Σ., *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου...*, σ.σ.84 κ.ε.

¹⁷² Βλ. για παράδειγμα την προσφυγή *Θλιμμένου*, η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου και προβάλλει μια σημαντική διάσταση του θέματος των αντιρρησιών συνείδησης και συνδέεται με την καταδίκη του, από τα στρατιωτικά δικαστήρια εξαιτίας της άρνησης κατάταξης στο στρατό για θρησκευτικούς λόγους. Η καταδίκη του αυτή στάθηκε εμπόδιο για την εγγραφή του στο Σώμα των Ορκωτών Λογιστών, λόγω μη λευκού ποινικού μητρώου, Κτιστάκης, Γ., *Νομικά Ζητήματα ο. Π. σημ.1...σ.σ.236-237* και (07-07-2000), «*Διεθνής Προστασία της ετερότητας στην Ελλάδα*», Ελευθεροτυπία.

¹⁷³ Για την απροσδόκητη αμφισβήτηση της νομικής προσωπικότητας της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδος, βλ. χαρακτηριστικά την λεπτομερή αναφορά του Κτιστάκη, Γ., *Νομικά Ζητήματα...*, ο.π., σ.σ.236-238.

¹⁷⁴ Οι επικεφαλές της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα, σπεύδουν σε κάθε ευκαιρία να διεκδικήσουν την επιβολή των απόψεων τους, ως προς τον «ορθόδοξο» προσανατολισμό και να προλάβουν την εισχώρηση του «άθεου υλισμού» στην εκπαίδευση. βλ. σχετικά για τις παρεμβάσεις της Ιεραρχίας σε αυτό το θέμα στον Σωτηρέλλη, Γ., *Θρησκεία...*, ο. π. σ.σ.91-92.

εκλογή του από τη μουσουλμανική μειονότητα¹⁷⁵-είναι ενδεικτικές της «προβληματικότητας» που εμφανίζει η θρησκευτική ελευθερία στη χώρα μας σήμερα.

Επομένως οι θρησκευτικές μειονότητες δεν αντιμετωπίζουν διακρίσεις, οι οποίες απορρέουν μόνο από το Σύνταγμα και την ισχύουσα νομοθεσία, αλλά τελούν κάτω από ένα καθεστώς πολλαπλών καταπιέσεων, που προκαλεί η συνδυασμένη δράση της κυρίαρχης θέσης και της κρατικοπολιτικής εξουσίας, που αναπτύσσει η Εκκλησία και οι διάφοροι φορείς κοινωνικού ελέγχου, όπως είναι η οικογένεια, το σχολείο και ο κοινωνικός περίγυρος. Λειτουργεί έτσι ένας αλληλοτροφοδοτούμενος, φαύλος κύκλος πιέσεων, απότοκος του οποίου είναι η διακριτική και δυσμενή μεταχείριση των «διαφορετικών» με την αντίστοιχη επιβολή «κυρώσεων», τόσο τυπικών όσο και άτυπων (περιφρόνηση, υποτίμηση ή ακόμα και προκατάληψη, ρατσισμό).

¹⁷⁵ Για τον τρόπο ανάδειξης του μοιφή και τον διορισμό του από τις αρχές βλ. Τσιτσελίκης, Κ., «Η

**- Η ειδική μεταχείριση της «επικρατούσας» θρησκείας και τα προνόμια
των πιστών της**

Η δεύτερη διάσταση της κυρίαρχης και κρατούσας θέσης που κατέχει σήμερα η Ορθόδοξη Εκκλησία σε σχέση με τις άλλες θρησκείες, εκφράζεται μέσα από την εύνοια, τα προνόμια, την «ειδική» μεταχείριση και την υπερπροστασία, που απολαμβάνει και της παρέχει η επίσημη Πολιτεία, ενώ συνδέεται με, πολλαπλώς ευεργετικές, επιδράσεις στους πιστούς της.

Η Εκκλησία είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, γεγονός που συνεπάγεται ότι συνιστά ξεχωριστή νομική οντότητα, αποτελεί τμήμα της Δημόσιας Διοίκησης, υπόκειται δηλαδή στην κρατική εποπτεία, αλλά ταυτόχρονα απολαμβάνει όλα τα προνόμια και τα δικαιώματα, που προκύπτουν από αυτή τη «δημοσιονπαλληλοποίηση» της. Αυτό σημαίνει, ότι το κράτος είναι υπεύθυνο για την καταβολή της μισθοδοσίας, των συντάξεων και της υγειονομικής περίθαλψης του Ορθόδοξου κλήρου, των Αρχιερέων και των ιεροκληρύκων¹⁷⁶. Επιπρόσθετα, το σύνολο των εκκλησιαστικών σχολών και της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης χρηματοδοτείται από το κράτος, μέσω του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η Εκκλησία, ακόμα, εξαιρείται-σε σχέση με τις δωρεές και κάποια έσοδα από την ακίνητη περιουσία- από την φορολόγηση, ενώ όπως αναφέρθηκε

θέση του Μουφτή στην Ελληνική έννομη τάξη» σε *Νομικά Ζητήματα*..., σ.σ. 273-329.

¹⁷⁶ Σταθόπουλος, Μ., «Η Συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας & Εκκλησίας», σε *Νομικά Ζητήματα*..., ο. π. σ. 219.

παραπάνω εξαιρείται της στρατιωτικής θητείας ολόκληρος ο Ορθόδοξος κλήρος, σε αντίθεση με τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι μη Ορθόδοξοι θρησκευτικοί λειτουργοί.

Πέρα, όμως, από τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για την προνομιακή θέση της «επικρατούσας» θρησκείας και των οργάνων της, τα μέλη της- οι πιστοί της- χαίρουν ειδικών προνομίων και απολαμβάνουν ιδιαίτερη ευμένεια από την Πολιτεία, ευμένεια η οποία δεν είναι μόνο συνταγματική. Τα προνόμια αυτά, ενώ περιορίζονται από την συνταγματική επιταγή της ισότητας (άρθρο 4Σ), νομιμοποιούνται, δικαιολογούνται ωστόσο κάτω από την πλειοψηφική δικαιολόγηση της «επικρατούσας θρησκείας».

Πρόκειται ουσιαστικά για υλικά προνόμια που απορρέουν από την προαναφερθείσα θέση της Εκκλησίας και το γεγονός ότι οι οικονομικοί πόροι, που συγκεντρώνονται από τη φορολογία, προορίζονται για τη στήριξη της Εκκλησίας. Τέτοια προνόμια συνδέονται με τις ποικίλες οικονομικές ενισχύσεις και απαλλαγές για δραστηριότητες συνδεδεμένες με την Ορθοδοξία. Οι πιστοί της αναλαμβάνουν αποκλειστικά σχεδόν κάποιες προνομιακές θέσεις, που συνδέονται με τον κρατικό μηχανισμό: θεολόγοι, κληρικοί και εργαζόμενοι στις ευρύτερες κρατικές υπηρεσίες «εκκλησιαστικού» χαρακτήρα. Διορίζονται, έτσι, αποκλειστικά σε ορισμένες θέσεις της δημόσιας εκπαίδευσης, όπως π.χ στο μονοθέσιο δημοτικά σχολεία, σε θέσεις καθηγητών θεολογίας,¹⁷⁷ γεγονός που αποκαλύπτει την προνομιακή σύνδεση της δημόσιας εκπαίδευσης με την «επικρατούσα» θρησκεία. Παρέχονται επίσης διάφορες θρησκευτικές «διευκολύνσεις» και ποικίλες ηθικές ικανοποιήσεις. Ενδεικτικές αυτού του είδους ικανοποιήσεων, είναι η αναγόρευση των εορτών της Ορθοδοξίας σε κρατικά επιβαλλόμενες αργίες ή συμμετοχή πολιτικών και κρατικών οργανώσεων στα διάφορα τελετουργικά, ενώ υπάρχει αποκλειστική Ορθόδοξη υπηρεσία των

¹⁷⁷ Βλ. σχετικά Σωτηρέλλη, Γ., ο.π.-σημ.143, *Θρησκεία και Εκπαίδευση...*, - σ.σ.180 κ.ε.

ενόπλων δυνάμεων και κρατική χρηματοδότηση των ορθόδοξων εκκλησιαστικών σχολών¹⁷⁸.

¹⁷⁸ βλ. χαρακτηριστικά τις θέσεις του Κονιδάκη, Ι.Μ., «Α.Ε.Ι. της Εκκλησίας» σε *Εκκλησία και*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μια κοινωνία δεν αποτελεί ένα άθροισμα απλά παρατιθέμενων και αταίριαστων στοιχείων, αλλά συνιστά ένα σύστημα σημασιών, αξιών και συμβόλων, ιδεών, θεσμών και τάσεων, που έχουν κληρονομηθεί από το παρελθόν και αναερμηνεύονται και ανασυνθέτονται, από γενιά σε γενιά, σχηματίζοντας το ιστορικό παρόν. Οι παράγοντες αυτοί, που βρίσκονται σε στενή και αλληλέγγυα σχέση μεταξύ τους, οργανώνουν και δομούν μια κοινωνία, ακόμα και αν αυτή βρίσκεται σε σύγχυση και ταραχή. Το γεγονός αυτό, καθιστά άκυρες και αστήρικτες τις συγκρίσεις και τις διαδικασίες, οι οποίες απομονώνουν επιλεκτικά ένα στοιχείο από το σύστημα, με στόχο να αποδείξουν την ταυτότητα του με ένα άλλο.

Η θρησκεία, όντας σε άμεση συνάφεια με τους ποικίλους τομείς της κοινωνίας, υπόκειται κατ' ανάγκην στους μηχανισμούς της τελευταίας. Αυτό με τη σειρά του συνεπάγεται τον κοινωνικό προσδιορισμό της και, επομένως, την ένταξη της στους συσχετισμούς δυνάμεων και εξουσίας. Εδώ είναι, πλέον, που παίζονται οι κοινωνικές ισορροπίες, η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας, η προώθηση των συμφερόντων, ο σχεδιασμός των πολιτικών παρεμβάσεων κ.α. Η θρησκεία και κατά συνέπεια η Εκκλησία, η οποία αποτελεί τον ιδεολογικό μηχανισμό έκφρασης και μετάδοσης του μηνύματος της, αναπτύσσει τη διδασκαλία της, συγκροτείται και μετασχηματίζεται μέσω των σχέσεων παραγωγής αγαθών, των σχέσεων εξουσίας και των σχέσεων ιδεολογίας και νοήματος.

Επιχειρεί να ρυθμίσει τις σχέσεις του ανθρώπου τόσο με τον εαυτό του, όσο με τη φύση και με το Θεό, αλλά και να καθορίσει τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Στο σημείο αυτό εδράζει και η δυνατότητα κάθε θρησκείας να λειτουργήσει ιδεολογικά, εφ' όσον δεν επιχειρεί να περιγράψει απλά τις παραπάνω σχέσεις, αλλά αξιώνει να καθορίσει τις σχέσεις αυτές, προσφέροντας όλα εκείνα τα ιδεολογικά και πρακτικά μέσα, τρόπους και διαδικασίες για την ανάπτυξη μιας θρησκευτικοπολιτικής ή και εθνικής ιδεολογίας.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία και παράδοση, αποτέλεσε και αποτελεί ακόμα και σήμερα ένα από τους πιο σημαντικούς παράγοντες, που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία, ενώ αντίστοιχα επηρέασαν τη διαμόρφωση και το σχηματισμό της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Η κρατικοποίηση της Εκκλησίας και η εθνικοποίηση του Ορθόδοξου μηνύματος της, αποτελούν τις δύο μεταβλητές, τις πιο σημαντικές, ενδεχόμενα, διαστάσεις, που εξηγούν τη σημερινή διαπλοκή των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και αντανακλούν από την άλλη της επικυριαρχία της Εκκλησίας, έναντι των απανταχού διαφωνούντων, την απόρριψη των «άλλων», των διαφορετικών, θρησκευόμενων ή μη, στάση η οποία συνδέεται εν μέρει με τις μακροιστορικές και συγκυριακές συνθήκες, που κυριάρχησαν στην ελληνική κοινωνία, όπως αναλύθηκε προηγουμένως.

Η Εκκλησία είναι, σήμερα, τμήμα του κρατικού μηχανισμού, αποτελεί κρατικό θεσμό και διαπλέκεται με την κοσμική εξουσία, απομακρύνεται από το μεταφυσικό έργο της, έχοντας ως στόχο να εξασφαλίσει μια ειδική μεταχείριση και προνόμια, που τις αποδίδονται από την Πολιτεία, και από την άλλη στοχεύει να εδραιώσει την εξουσία και την κυριαρχία της, αναζητώντας ένα δεσπόζοντα ρόλο, σε σχέση με τους υπόλοιπους ιδεολογικούς μηχανισμούς και σε σχέση με τα άλλα δόγματα. Η Εκκλησία, η οποία είναι εξοικειωμένη με τη πολιτική ιδεολογία και εξουσία,

χρησιμοποιεί τη θρησκεία, ως μέσο καθοδήγησης και υποταγής του λαού στο νόμο και την εξουσία, προσφέροντας, συγχρόνως, ιδεολογική κάλυψη σε αυτήν την εξουσία. Αντίσταται όμως, παράλληλα, όταν θεωρεί, ότι η κρατική εξουσία υπονομεύει το ρόλο της και τη θέση της και προσπαθεί να διατηρήσει τα κυριαρχικά δικαιώματά της. Αντίσταται, επιπλέον, σε οτιδήποτε θεωρεί ότι απειλεί την υπόστασή και την κυριαρχία της: από το Διαφωτισμό μέχρι τη νεωτερικότητα, προβαίνει στη δαιμονοποίηση της δύσης και των εκσυγχρονιστών και εμμένει σε εγχώριες παραδοσιακές και ελληνοκεντρικές αξίες, που την οδηγούν στον απομονωτισμό.

Η καλλιέργεια φοβίας, η αντιμετώπιση του διαφορετικού με επιφύλαξη, αν όχι με εχθρότητα κάποιες φορές, και η συνεχώς συντηρητική και αμυντική στάση-μνημονεύει σχεδόν μόνιμα το ένδοξο παρελθόν της, χωρίς να εξετάζει αν παίζει πλέον, ένα ρόλο, ή χωρίς, να εξετάζει με ποιο τρόπο και ποια στοιχεία της παράδοσής της μπορούν να αξιοποιηθούν, για να κρατήσουν ζωντανή την Ορθοδοξία- οδήγησαν στην ουσιαστική απομάκρυνση πολλών από το Σώμα της, και μη έχοντας πραγματικά ερείσματα στο κοινωνικό πεδίο, περιθωριοποιήθηκε, ενώ νιώθει να απειλείται πανταχόθεν. Η τακτική αυτή την οδήγησε, στο να απολέσει το νευραλγικό ρόλο που θα ήθελε να διαδραματίζει στην κοινωνία, εφόσον η τακτική αυτή, δεν περιείχε δημιουργικές παρεμβάσεις στο παρόν, αλλά ανέλωσε και αναλώνει την προσπάθεια και το λόγο της, να διακηρύττει ότι είναι αναγκαία για να διασώσει το παρελθόν.

Η απομόνωση, όμως, του Ορθόδοξου στοιχείου από την ιστορική παράδοση του ελληνικού λαού, ως κύριου συνεκτικού στοιχείου της εθνικής μας ταυτότητας και ως κύριου θεματοφύλακα των εθνικών μας ιδανικών, έφτασε σήμερα σε τέτοια σημεία «εθνικιστικού παροξυσμού», που έκανε αδύνατους, σχεδόν, τους διαχωρισμούς της ελληνικής με τη χριστιανική ταυτότητα, του έθνους με την Εκκλησία, της Ορθοδοξίας με τον ελληνισμό. Η διαπλοκή, πάντως, και η ταύτιση έθνους και

Εκκλησίας- η οποία και εξηγείται από την συμβολή της στους εθνικούς αγώνες- συνιστά ευθεία διαστρέβλωση του οικουμενικού χαρακτήρα και πνεύματος της Ορθοδοξίας, ενώ, επιπρόσθετα, τροφοδοτεί αλλά και τροφοδοτείται από φονταμεταλιστικές τάσεις (τάσεις οι οποίες και εμφανίσθηκαν σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες του Τρίτου κόσμου, οι οποίες αισθάνθηκαν την παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία απώλειας της εθνικής και θρησκευτικής τους ταυτότητας, ως προσπάθεια ισοπέδωσης και εκμετάλλευσης τους από τους δυτικούς).

Η αγωνιώδης αυτή προσπάθεια, για τη διάσωση της εθνικής μας ταυτότητας και η αναζήτηση μιας καινούργιας συλλογικής στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, συνδέεται και εμπλέκεται στενά με ένα επικίνδυνο εθνοκεντρισμό και μια ελληνολαγνεία. Η Εκκλησία, στην παρούσα φάση, δεν διστάζει να υιοθετήσει εθνικιστικού τύπου ιδεολογήματα, να αναζωπυρώσει τον αντιδυτικισμό και να επιδοθεί σε κηρύγματα παλινδρόμησης, υπό το πρόσχημα της εθνικής και θρησκευτικής μας ιδιαιτερότητας, προδίδοντας έτσι την αλήθεια της Ορθόδοξης παράδοσης της, την οικουμενικότητα της, υποτάσσοντας την, παράλληλα, στις εκάστοτε πολιτικές ή εθνικές αναζητήσεις και στόχους.

Το αποτέλεσμα αυτό της κυριαρχίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, της προσπάθειας να επιβάλλει τις θέσεις που διακηρύττει- ως εάν ήταν η μόνη αλήθεια- και το παραπάνω πλέγμα των αμφίδρομων εξουσιάσεων, των σχέσεων αλληλεξάρτησης και των αμοιβαίων υποταγών με την ελληνική Πολιτεία, σε διάφορες ιστορικές περιόδους, αντανakλάται, τόσο στο Σύνταγμα, όσο και στο σύνολο των νομοθετικών ρυθμίσεων και κανόνων, με αποτέλεσμα οι δύο αυτοί φορείς να συνιστούν ένα κρατικοθρησκευτικό μηχανισμό, που καταστρατηγεί τη θρησκευτική ελευθερία. Η επιβολή της κρατικοπολιτικής ιδεολογίας της Εκκλησίας, και η αναγνώριση της Ορθόδοξης θρησκείας ως «επικρατούσας», συνεπάγεται, αρκετές φορές, την

παραβίαση του θεμελιώδους δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όλων εκείνων που πρεσβεύουν σήμερα διαφορετικά δόγματα, ή θρησκείες, ή όλων εκείνων που δεν επιθυμούν να θρησκευούνται. Η ευνοϊκή μεταχείριση των πιστών της Ορθόδοξης θρησκείας και της Εκκλησίας από την Πολιτεία, έρχεται σε αντιδιαστολή με την αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας ενός δημοκρατικού και σύγχρονου κράτους, οδηγεί δε, στην δυσμενή διάκριση των μη Ορθόδοξων μελών της, και κατευθύνει στην άνιση μεταχείριση και τον κοινωνικό αποκλεισμό των θρησκευτικών μειονοτήτων. Η ελληνική Πολιτεία, αρκετές φορές, δεν τηρεί την αρχή τη ουδετερότητας και «θρησκευέται»: είτε θεσμικά με νόμους και διατάξεις, είτε στη καθημερινή πρακτική της, με τη «θρησκευτικοποίηση» πολλών κοσμικών εκδηλώσεων της, υπό ένα πρίσμα δικαιολόγησης τη συνεχής υπεροχής της γνώμης της πλειοψηφίας- των Ορθόδοξων πιστών. Η δημοκρατική κοινωνία, όμως, απαιτεί ισορροπία που εξασφαλίζει στις μειοψηφίες δίκαιη μεταχείριση και αποτρέπει κάθε κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης.

Ο Χριστιανισμός είναι, πριν από όλα, θρησκεία της ελευθερίας και της αγάπης και επομένως, ξένος προς τη μισαλλοδοξία και το φανατισμό. Τελειώνοντας στο σημείο αυτό, κλείνω δανειζόμενη τα λόγια του Α. Μάνεση, ο οποίος αναφέρει ότι: *«όταν η διοικούσα Εκκλησία διακηρύττει ότι δεν δεσμεύεται από τους νόμους του κράτους, εξυπονώντας ότι για αυτήν νόμος είναι το δίκιο της Εκκλησίας, πρόκειται για ένα ανησυχητικό φαινόμενο εκκλησιαστικού αναρχισμού. Και όταν επικαλείται τη θέληση του λαού, που εκφράζεται "δια βοής" σε κραυγαλέα συλλαλητήρια και λαοσυνάξεις, φέρνει στη μνήμη άλλες, μακαρία τη λήξει, σκοτεινές εποχές. Διότι στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος ο Λαός, ως πλήθος ή όχλος, δεν είναι θεσμός. Η θέληση του λαού θεσμοποιείται δια του Συντάγματος και εκφράζεται με τους τρόπους και τις διαδικασίες που αυτό προβλέπει».*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΑ & ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

-Βιβλία

- Αλτουσέρ, Λ., (1999), *Θέσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Αξελός, Λ., (1976), *Γ. Σκληρός – Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση τη κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα.
- Βαβούσκος, Γ., (1989), *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.
- Γιανναρά, Χ., *Κεφάλαια Πολιτικής Θεολογίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Γιανναράς, Χ., (1989), *Η Νεοελληνική ταυτότητα*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.
- Γκότσης, Γ., (1996), *Θρησκεία, Νεωτερικότητα και σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Δαγτόγλου, Π.Δ., (1991) *Συνταγματικό δίκαιο – ατομικά δικαιώματα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Ελευθερόπουλου, (1953), *Θρησκεία, Θεός, Ηθικότητας και οι Άνθρωποι*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Ζαχαρόπουλου, Ν., (1985), *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας*, Εκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη.
- Ζιάκας, Θ., (1993), *Έθνος και παράδοση*, Εκδόσεις Αιγαίον – Εναλλακτικές εκδόσεις, Λευκωσία.
- Θεοτοκάς, Γ., (1998), *Ελεύθερο πνεύμα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα.
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, (1998), *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (1980), *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών.
- Καρμίρη, Ι., (1972), *Συμβολή εις το πρόβλημα της σχέσεως Εκκλησίας και πολιτείας εξ επόψεως Ορθοδόξου*, Αθήνα.
- Κονιδάρης, Γ., (1970), *Σταθμοί Εκκλησίας και πολιτικής εν Ελλάδι από του Καποδιστρίου μέχρι σήμερα*, Αθήνα.
- Κονιδάρης, Γ., (1993), *Εκκλησία και πολιτεία: Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.
- Κοσκινάς, Κ., (1996), *Η κοινωνιολογία της εξουσίας*, Εκδόσεις Συμεών, Αθήνα.

- Λέκκας, Π., (1992), *Η Εθνιστική ιδεολογία-Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα.
- Μάνεσης, Α. – Παπαδημητρίου Γ., (1986), *Το σύνταγμα του 1975/1986*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Μάνεσης, Α., (1979), *Ατομικές ελευθερίες*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
- Μάππα, Σ., (1997), *Ορθοδοξία και εξουσία στην Ελληνική κοινωνία*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Μεταλληνός, Γ., *Η Εκκλησία μέσα στον κόσμο*, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα.
- Μεταλληνός, Γ., *Ορθοδοξία και Ελληνικότητα*, Εκδόσεις Μήνυμα, Αθήνα.
- Μεταλληνός, Γ., *Σύγχυση πρόκληση αφύπνιση*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα.
- Μπέγζος, Μ., (1991), *Ελευθερία ή θρησκεία; Οι απαρχές της εκκοσμίκευσης στη φιλοσοφία της θρησκείας του Δυτικού Μεσαίωνα*, Εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα.
- Μπέγζος, Μ., (1996), *Φιλοσοφική ανθρωπολογία της θρησκείας*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Μπέγζος, Μ., (1998), *Νεοελληνική φιλοσοφία της θρησκείας*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Μπέγζος, Μ., *Το μέλλον του παρελθόντος – Κριτική εισαγωγή στη θεολογία της Ορθοδοξίας*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα.
- Μπούμης, Π., (1991), *Κανονικόν Δίκαιον*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μπυσί – Γκλυκσμάν, Κ., (1984), *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Νίκας, Α., (1991), *Εκκλησία και Παιδεία*, Αθήνα.
- Νικολαΐδης, Α., (1994), *Θέματα Χριστιανικής ηθικής*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Νικολαΐδης, Α., (1996), *Κριτική θεωρία και κοινωνική λειτουργία της θρησκείας*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Παπαρίζος, Α., (1988), *Ιδεολογία – Κουλτούρα*, βιβλίο Κοινωνιολογίας Γ Λυκείου, Εκδόσεις Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα.
- Παπαρίζος, Α., (1995), *Διαφωτισμός, Θρησκεία και Παράδοση στη σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία*, στο Ν. Δεμερτζής, (επιμ.) *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.
- Παπαρίζος, Α., (1995), *Οι κύριες κατευθυντήριες αντιλήψεις για την Ελληνική Ιστορία στην Σύγχρονη Ελληνική Ιδεολογία*, στο *Πολιτική, Δίκαιο και Φιλοσοφία*, Τμήμ. Γ.Κ.Βλάχου, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα.
- Παπαρίζος, Α., (1999), *Η ταυτότητα των Ελλήνων, Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και η Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας*, (*Ελλην ο Αιώνιος!!!*), στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Α. Μαράτου – Αλιπάντη, (επιμ.), *Εμείς και οι άλλοι, Αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, Εκδόσεις ΕΚΚΕ – Δάρδανος, Αθήνα.
- Πέτρου, Ι., (1983), *Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Εκδόσεις Αφοι Κυριακίδη Θεσσαλονίκη.
- Πέτρου, Ι., (1992), *Εκκλησία και Πολιτική*, Εκδόσεις Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Σβορώνος, Ν., (1976), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

- Σβορώνος, Ν., (1983), *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σβώλου, Α. – Βλάχου, Γ., (1954), *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.
- Σειρά Μελετών – Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, (1999), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κριτική – ΚΕΜΟ, Αθήνα.
- Σερράντ, Φ., (1987), *Άνδρας και γυναίκα η μυσταγωγία τους – Μια ερμηνεία στο φως της Ορθοδοξίας*, Εκδόσεις Χάρβεν Ντενίτς, Αθήνα.
- Σταθόπουλος, Μ., (1993), *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Σωτηρέλης, Γ., (1993), *Θρησκεία και εκπαίδευση*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Τουάλ, Φ., (1999), *Η κληρονομιά του Βυζαντίου – Γεωπολιτική της Ορθοδοξίας*, Εκδόσεις Ροές, Αθήνα.
- Τρωιάνου, Σ., (1984), *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Τσαούσης, Δ.Γ., (1995), *Η Κοινωνία του ανθρώπου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- Χριστοφιλοπούλου, Αι., *Βυζαντινή Ιστορία*, (610-867), ΟΑΕΔΒ, Αθήνα.
- Χριστοφιλοπούλου, Αι., *Βυζαντινή Ιστορία*, (867-1081), ΟΑΕΔΒ, Αθήνα.
- Χομπς, Τ., (1989), *Λεβιάθαν*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα.

-Επιστημονικά Άρθρα

- Αγουρίδης, Σ., (15-07-2000), «Και οι κομπάρσοι έχουν φωνή», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 20-21.
- Αγουρίδης, Σ., (30-09-2000), «Ελληνική Εκκλησία και περιθωριακοί», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ.σ 4-5.
- Αδράχτας, Β., (15-07-2000), «Ιεροσύνη εδώ και τώρα!», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 18-19.
- Αδράχτας, Β., (15-07-2000), «Χριστιανισμός και πολιτική», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 12-13.
- Αδράχτας, Β., (16-09-2000), «Για όλα φταίει η Κόλαση», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 6-7.
- Αδράχτας, Β., (16-09-2000), «Οι πρωτεργάτες της εκκοσμίκευσης», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 12-15.
- Αδράχτας, Β., (21-10-2000), «Πίστη και φανατισμός εν έτει 2000», Αφιέρωμα Φονταμενταλισμός, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 83, σ.σ. 3-6.
- Αρκάδα, Δ., (15-07-2000), «Εκκλησία και χρήμα», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 14-15.
- Αρχιμ. Σαββάτου, Χ., (16-09-2000), «Παγκοσμιοποίηση: Το νέο πρόσωπο της εκκοσμίκευσης», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 16-17.
- Βακαλιός, Θ., (30-09-2000), «Η περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ.σ 16-17.
- Γασπαράκης, Ν., (30-09-2000), «Η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας και η συνθήκη της Ρώμης», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ. 7.
- Γεωργοπούλου, Ν., (16-09-2000), «Ο ά-θεος κόσμος», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ. 3.
- Δεληβογιατζής, Σ., (16-09-2000), «Εκκοσμίκευση και ερμηνεία», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 4-5.
- Καλαϊτζίδης, Π., (21-10-2000), «Ορθόδοξος Φονταμενταλισμός», Αφιέρωμα Φονταμενταλισμός, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 83, σ.σ 16-23.
- Καραμούζης, Π., (16-09-2000), «Η διαπλοκή Κράτους – Εκκλησίας», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 18-20.
- Κουλούρης, Α., (30-09-2000), «Η Διαμαρτύρηση στην Ελλάδα», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ.σ 22-23.
- Κουλούρης, Α., (30-09-2000), «Η Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ.σ 20-21.
- Κουραμπής, Ν., (15-07-2000), «Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια: Άλλη μια θεολογική απάτη», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 22-23.
- Κωνσταντίνης, Μ., (30-09-2000), «Οι Εβραίοι της Ελλάδος: Εθνική και κοινωνική παρουσία», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ. 10.

- Κωνσταντίνος, Μ., (15-07-2000), «Η Ορθοδοξία και η πρόκληση του μεταμοντερνισμού», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 3-5.
- Λεβάντης, Δ., (30-09-2000), «Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ.σ 18-19.
- Μητροπολίτη Ελβετίας κ. Δαμασκηνού, (10^{ος} 2000), «Φονταμενταλισμός ή διάλογος;», *God & Religion*, τεύχ. 10 σ.σ 108-115.
- Μόχλος, Ρ., (30-09-2000), «Η Εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ.σ 14-15.
- Μπέγζος, Μ., (15-07-2000), «Η ταυτότητα της Εκκλησίας», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 10-11.
- Μπεκιαριδάκης, Δ., (21-10-2000), «Το αντίπαλο δέος», Αφιέρωμα Φονταμενταλισμός, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 83, σ.σ. 7-9.
- Μπεκριδάκης, Δ., (15-07-2000), «Η πρό(σ)κληση της παγκοσμιοποίησης», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 8-9.
- Μπενβένιστε, Ρ., (30-09-2000), «Οι Εβραίοι που ξέρω», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ.11.
- Ούλης, Δ., (15-07-2000), «Περί ευλογίας και ενοχής», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 16-17.
- Παπαρίζος, Α., (1982), «Θρησκεία και Πολιτική Παιδεία», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα, τεύχ.3, σ.σ. 65-89.
- Παπαρίζος, Α., (1984), «Κοινωνία και Νόημα», *Λεβιάθαν*, τεύχ. 4
- Παπαρίζος, Α., (1990), «Οι αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό», *Αρχαιολογία*, τευχ. 37, σ.σ. 65-70.
- Παπαρίζος, Α., (1990), «Ιδεολογία και Ιστορία», *Λεβιάθαν*, τευχ.6, σ.σ.102-122.
- Παπαρίζος, Α., (1991), «Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα», *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου Έρευνας και Κριτικής*, Αθήνα, τευχ. 27, σ.σ.64-76.
- Παπαρίζος, Α., (21-10-2000), «Θρησκεία, κοινωνία και θεμελιοκρατία», Αφιέρωμα Φονταμενταλισμός, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 83, σ.σ 12-13.
- Πέτρου, Ι., (15-07-2000), «Ποιά σύγχρονη Ελλάδα;», Αφιέρωμα Αριστερή Θεολογία, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 6-7.
- Ράμφου, Σ., (10^{ος} 2000), «Η ανένδοτη ανασφάλεια της Εκκλησίας», *God & Religion*, τεύχ. 10 σ.σ 26-29.
- Σάββας, Μ., (21-10-2000), «Φονταμενταλισμός και παγκοσμιοποίηση: Η απόλυτη αιχμή του φαινομένου», Αφιέρωμα Φονταμενταλισμός, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 83, σ.σ 10-12
- Σκουλάς, Μ., (16-09-2000), «Το μέλλον περνάει από την ανοχή», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ. 9.
- Τσιάντη, Γ., (16-09-2000), «Ορθός λόγος κατά Αποκάλυψης», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 8-11.
- Τσιρώνης, Χ., (16-09-2000), «Το αίτημα της πολυθρησκευτικής επικοινωνίας», Αφιέρωμα Εκκοσμίκευση, *Ελευθεροτυπία*, σ.σ 20-23.
- Φώσκολος, Μ., (30-09-2000), «Η Καθολική Εκκλησία στην Ελλάδα», Αφιέρωμα Θρησκευτικές Μειονότητες, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 80, σ. 5.

ΑΝΩΝΥΜΑ ΚΑΙ ΕΠΩΝΥΜΑ ΑΡΘΡΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ

-Ανώνυμα άρθρα εφημερίδων

ΒΗΜΑ:

- (27-03-2000), «Κριτική Χριστόδουλου σε γάμους μεταξύ ομοφυλοφίλων».
- (09-05-2000), «Θυμός του κ. Χριστόδουλου για τον υπουργό Δικαιοσύνης».
- (01-06-2000), «Πύρινοι λόγοι, πορεία και ψήφισμα».
- (21-06-2000), «Χριστόδουλος: Αρχή δεινών η απάλειψη του θρησκειώματος».
- (25-07-2000), «Εκκλησία: Η χειραψία δεν αλλάζει την τακτική μας».
- (03-08-2000), «Από 1^η Σεπτεμβρίου η συλλογή υπογραφών για το “δημοψήφισμα”».
- (08-08-2000), «Ταυτότητες: η Ιερά Σύνοδος κατά σκοτεινών δυνάμεων».
- (14-08-2000), «Οι “υιοί του φωτός και του σκότους”».
- (18-09-2000), «Μυστικές από την κυβέρνηση οι υπογραφές για τις ταυτότητες».
- (25-10-2000), «Έντονη δυσφορία του Αρχιεπισκόπου για τις βολές ιεραρχών κατά της πολιτικής του».
- (26-10-2000), «Παραμένει η καχυποψία στις σχέσεις Φαναρίου-Εκκλησίας της Ελλάδας».
- (26-10-2000), «Ο πάγος έσπασε στο δείπνο, ... οι αποστάσεις παραμένουν».

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ:

- (20-03-1994), «Η Εκκλησία πολιτεύεται-Το ράσο κάνει τον πολιτικό», Ιός της Κυριακής.
- (18-01-2000), «Είναι αντισυνταγματική».
- (08-03-2000), «Νέος Μεσαίωνας».
- (11-05-2000), «Το παράνομο ιερό φακέλωμα».
- (13-05-2000), «Ο ποινικός κώδικας αποσχηματίζεται».
- (25-05-2000), «Κραυγές και ψίθυροι από τους κληρικούς».
- (25-05-2000), «Η θρησκεία της ταυτότητας...».
- (08-06-2000), «Τα δέκα αγκάθια στις σχέσεις κράτους εκκλησίας».
- (08-06-2000), «“Αδιέξοδη η εξαλλοσύνη”».
- (27-06-2000), «Αδιέξοδο πείσμα».
- (08-07-2000), «1969 μ.χ.».
- (09-09-2000), «Ανορθόδοξες ταυτότητες».

ΕΠΕΝΔΥΤΗΣ:

- (13-05-2000), «Ο... σατανάς απειλεί την Ελ.Ας.».

ΗΜΕΡΗΣΙΑ:

- (11-10-2000), « “Όχι” της Ιεραρχίας στις προτάσεις Ανάν για το Κυπριακό».

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ:

- (14-09-2000), «Προσκυνήστε αμαρτωλοί το Τίμιο Ξύλο».
- (15-09-2000), «Άρχισε ο ανένδοτος πόλεμος του κ. Χριστόδουλου».
- (15-09-2000), «Το Τίμιο Ξύλο έχει τη δική του ιστορία».

ΚΕΡΔΟΣ:

- (16-05-2000), «Θύελλα για το Χ.Ο. στις ταυτότητες».
- (17-05-2000), «Ζητείται συναίνεση για τις ταυτότητες».

-Επώνυμα άρθρα εφημερίδων

- Αλεξίου, Σ., (26-06-1994), «Το χάσμα γεφυρώνεται», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (01-06-2000), «Ο Αρχιεπίσκοπος ρίχνει γέφυρες χρησιμοποιώντας σκληρές εκφράσεις», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (01-06-2000), «Πύρινοι λόγοι, πορεία και ψήφισμα», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (06-06-2000), «Με συλλαλητήρια και προπαγάνδα σχεδιάζει να αντεπιτεθεί η Εκκλησία», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (06-07-2000), «Καθυστερήσεις για τη μη εφαρμογή της απόφασης», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (12-05-2000), «Ο ιεράρχης με τα τρία πρόσωπα», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (12-10-2000), «Κύμα αντιδράσεων για την παρέμβαση στο Κυπριακό», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (12-10-2000), «Τα ράσα κάνουν πόλεμο», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (13-06-2000), «Επίθεση κατά Χριστόδουλου από τον Ιωαννίνων κ. Θεόκλητο», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (13-10-2000), «Βόμβα Άνθιμου για θρησκευτική ταυτότητα-φράγμα σε μετανάστες», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (14-05-2000), «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Εκκλησία», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (14-06-2000), «Πούλμαν με... ταυτότητα από όλη την Ελλάδα για το συλλαλητήριο», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (15-03-2000), «Προς ριζικές αλλαγές τώρα στην Εκκλησία», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (16-02-2000), «Οι μαθητές βαθμολογούν κληρικούς και Εκκλησία», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (22-07-2000), «Υψωσε το... λάβαρο ο εκπρόσωπος του Αρχιεπισκόπου», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (25-04-2000), «Χριστόδουλος: Και οι κληρικοί έκαναν συμβιβασμούς με το άνομο κατεστημένο», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (25-10-2000), «Έντονη δυσφορία του Αρχιεπισκόπου για τις βολές ιεραρχών κατά της πολιτικής του», Βήμα.
- Αντωνιάδου, Μ., (30-05-2000), «Για πραξικόπημα και τιμωρία από τον λαό μίλησε ο κ. Χριστόδουλος», Βήμα.
- Αργυρόπουλος, Α., (26-08-2000), «Μην πυροβολείται τον πιανίστα», Ελευθεροτυπία.
- Αρχιεπισκόπου Αυστραλίας Στυλιανού, (16-07-2000), «Περί δούλων και απελεύθερων», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία
- Αυλωνίτης, Α., (09-05-2000), «Επιμένει στις θέσεις του ο Μ. Σταθόπουλος», Έθνος.
- Βαρδιάμπασης, Ν., (12-07-2000), «Ο Χριστόδουλος και η Ιστορία», Ελευθεροτυπία.

- Γαλάνη, Δ., (14-06-2000), «Ο καλύτερος μαθητής του Σεραφείμ (Θεόκλητος Σετάκης, Μητροπολίτης Ιωαννίνων)», Βήμα.
- Γιαλκέτσης, Θ., (26-11-2000), «Το όπιο του λαού», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Γιαννίρης, Ν., (18-01-0993), «Ιερός πόλεμος για τις νέες ταυτότητες», Ελευθεροτυπία.
- Γραμματικάκης, Γ., (27-06-2000), «Οι 'δυνάμεις του κακού' πολλαπλασιάζονται», Ελευθεροτυπία.
- Γρίβας, Κ., (18-01-1993), «Η Εκκλησία ζητεί μια νέα Γιάλτα», Ελευθεροτυπία.
- Ζέρβας, Χ., (07-07-2000), «Στα δικαστήρια η πίστη αναστενάζει», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Ζέρβας, Χ., (14-05-2000), «Πολιορκητικός κριός ο Μίμης», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Καλημέρης, Χ., (07-09-2000), «Με σημαία τις ταυτότητες συνήλθε η Ιερά Σύνοδος», Ημερησία.
- Καλημέρης, Χ., (10-08-2000), «Κόντρα Χριστόδουλου – Καθολικής Εκκλησίας», Ημερησία.
- Καλημέρης, Χ., (11/13-08-2000), «Ανοικτό το ενδεχόμενο να αναβληθεί το δημοψήφισμα», Ημερησία.
- Καλοκαιρινός, Γ., (13-09-2000), «Προσκύνημα στο Τίμιο Ξύλο», Καθημερινή.
- Καλοκαιρινός, Γ., (14-09-2000), «Άνοιξαν οι λίστες των υπογραφών», Καθημερινή.
- Καλοκαιρινός, Γ., (15-09-2000), «Αρχή ανέκδοτου με μανιφέστο Χριστόδουλου», Καθημερινή.
- Κανέλλη, Η., (12-10-2000), «Οι Άγιοι πατέρες στην πολιτική», Βήμα.
- Κανέλλη, Η., (28-07-2000), «Ο βαθμός μηδέν της παρεξήγησης», Βήμα.
- Κανέλλη, Η., (12-07-2000), «Το δικαίωμα στην κριτική», Βήμα.
- Καρέλιας, Γ., (25-05-2000), «Ταυτότητες και πραγματικός εκσυγχρονισμός», Ελευθεροτυπία.
- Καρέλιας, Γ., (27-06-2000), «Ζητείται ταυτότητα για συνάντηση κορυφής», Ελευθεροτυπία.
- Καρέλιας, Γ., (01-06-2000), «Λόγος φόβου και κινδυνολογίας», Ελευθεροτυπία.
- Καρέλιας, Γ., (27-06-2000), «Ο φόβος και η ταύτιση με τον Χριστόδουλο», Ελευθεροτυπία.
- Κατηφόρη, Γ., (9/10-09-2000), «ΕΑΜ και θρησκεία», Νέα.
- Κίαιος, Ν., (10-05-2000), «Εις το όνομα των σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας», Ελευθεροτυπία.
- Κονιδάρης, Ι., (26-06-1994), «Λόγια ή/και έργα», Βήμα.
- Κονιδάρης, Μ., (14-05-2000), «Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα;», Βήμα.
- Κονιδάρης, Γ., (18-01-1993), «Θέλομε νέους αρνητές συνείδησης;», Ελευθεροτυπία.
- Κουβέλης, Φ., (02-06-2000), «Υποχρέωση της χώρας μας», Ελευθεροτυπία.
- Κουμάντος, Γ., (30-07-2000), «Ψάχνοντας για ταυτότητα», Καθημερινή.
- Κούρκουλας, Α., (14-06-2000), «Διακρατική στάση αλλά ενόχληση στο Φανάρι», Βήμα.

- Κούρκουλας, Α., (30-05-2000), «Φανάρι: Για την Χάλη και όχι για τις ταυτότητες η παρέμβαση», Βήμα.
- Κουφογιώργος, Κ., (17-05-2000), «Ζητείται συναίνεση για τις ταυτότητες», Κέρδος.
- Κτιστάκης, Γ., (07-07-2000), « Διεθνής προστασία της ετερότητας στην Ελλάδα», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία
- Λακόπουλος, Γ., (14-08-2000), «Υιός του φωτός δήλωσε ο κ. Χριστόδουλος», Βήμα.
- Λακόπουλος, Γ., (29-06-2000), «Οι Έλληνες θέλουν ταυτότητα με θρήσκευμα αλλά και διαχωρισμό Κράτους – Εκκλησίας», Βήμα.
- Λάμπας, Π., (06-06-2000), «Τη σεβόμαστε, αλλά δεν συγκυβερνάμε με την Εκκλησία διαμηνύει η κυβέρνηση», Βήμα.
- Λάμπας, Π., (29-06-2000), «Κυβέρνηση: Η συλλογή υπογραφών για τις ταυτότητες διχάζει τον λαό», Βήμα.
- Λεοντόπουλος, Ν., (07-07-2000), «Τόσο κοντά, τόσο μακριά», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία
- Μάνδρος, Ι., (23-04-2000), «Τι θα κριθεί αύριο στη δίκη του βιβλίου», Βήμα.
- Μάνεσης, Α., (07-07-2000), «Το θέμα χωρισμού κράτους – Εκκλησίας», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία
- Μάνεσης, Α., (18-01-1993), «Αντισυνταγματική η υποχρεωτική αναγραφή», Ελευθεροτυπία.
- Μάτση, Α. – Δέδε, Μ., (25-05-2000), «Πίστευε και μη Ερεύνω», Ελευθεροτυπία.
- Μητροπολίτης Ζακύνθου, Χρυσόστομος, (26-06-1994), «Η Σύνοδος αντιστέκεται», Βήμα.
- Μητροπολίτης Κοζάνης Αμβρόσιος, (10-09-2000), «Πνευματική κατάρρευση οι φωνές για τις ταυτότητες», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία
- Μητροπολίτης Κορίνθου, Παντελεήμονας, (3-10-2000), «Συνέχεια δια το όριον ηλικίας των Αρχιερέων», Βήμα.
- Μουζέλης, Ν., (26-04-1994), «Μεταμοντέρνα πνευματικότητα και Εκκλησία», Βήμα.
- Μπούσαλη, Δ., (25-04-2000), «Σκηές αλλοφροσύνης στο δικαστήριο αλλά τελικώς η συζήτηση ανεβλήθη», Βήμα.
- Παλαμιώτης, Γ., (03-07-2000), «Σκληρή γλώσσα στη Λαμία», Βήμα.
- Παντελάκη, Γ., (28-05-2000), «Στενές σχέσεις εκκλησίας και βουλευτών», Ελευθεροτυπία.
- Παπαρίζος, Α., (12-07-2000), «Η Ιεραρχία και η διεκδίκηση πολιτικής εξουσίας», Ελευθεροτυπία.
- Παπουτσάκη, Μ., (01-10-2000), «Όχι από τους σύντεκνους», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία
- Παπουτσάκη, Μ., (07-07-2000), «Η διάλογος για όλα ή διαρκής κρίση», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία
- Παπουτσάκη, Μ., (10-09-2000), «Πως και τι για μια υπογραφή», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παπουτσάκη, Μ., (13-10-2000), «Ευλογάει τα γένια του», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παπουτσάκη, Μ., (16-06-2000), «Ζακύνθου, Χρυσόστομος: Για προσάναμμα θα πάνε οι υπογραφές ...», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.

- Παπουτσάκη, Μ., (16-06-2000), «ΖΩΗ και Σωτήρας -οι στόχοι», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παπουτσάκη, Μ., (20-08-2000), «Θηβών Ιερώνυμος: Άρατε πύλας», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παπουτσάκη, Μ., (20-08-2000), «Με άλλοθι τα θρησκευτικά», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παπουτσάκη, Μ., (30-07-2000), «Επιστολές προς Κακλαμάνη», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παπουτσάκη, Μ., (3-10-2000), «Ιερή μурμουρά», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παππά, Τ., (13-10-2000), «Βαθαίνει το ρήγμα», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Παύλου, Ν., (26-08-2000), «Θρησκευτικά και εξετάσεις: Αποβολή ή αναβάθμιση;», Ελευθεροτυπία.
- Πρετεντέρης, Ι., (26-10-2000), «Πόσος ζευγάς είναι ο παπάς;», Βήμα.
- Ραφαηλίδης, Β., (09-09-2000), «Αρχιεπισκοπική δικτατορία», Ελευθεροτυπία.
- Ραφαηλίδης, Β., (13-05-2000), «Χριστός χωρίς ταυτότητα», Ελευθεροτυπία.
- Ρούση, Γ., (18-07-2000), «Πέρα από τη θρησκεία του Χριστόδουλου, πέρα και από εκείνη του Σημίτη», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (01-06-2000), «Διπρόσωπο κήρυγμα από Χριστόδουλο», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (01-10-2000), «Ζητείται διέξοδος», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (08-03-2000), «Η Ιερά σύνοδος δίνει πράσινο φως σε ακραίους κύκλους φανατικούς», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (08-06-2000), «Ολέθρια για την Εκκλησία η κλιμάκωση», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (09-03-2000), «Καλλίνικος: οι χριστιανοί όταν προσβάλλονται αντιδρούν», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (11-05-2000), «Νόμος είναι το δίκιο της Εκκλησίας», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (13-05-2000), «Θέλουν την Ελλάδα φονταμενταλιστικό ορθόδοξο κράτος», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (27-06-2000), «Ο Αμβρόσιος κάνει το δικό του δημοψήφισμα», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ., (27-06-2000), «Σύνοδος : Αναμονή αλλά και επιμονή», Ελευθεροτυπία.
- Τσάτσης, Θ.-Σπυροπούλου, Α., (02-06-2000), «Τέμενος: Η Εκκλησία το ευλογεί, οι υπερπατριώτες όχι», Ελευθεροτυπία.
- Τσιμπούκης, Π., (03-07-2000), «Άνευ αδείας η κατάληψη πλατειών για θρησκευτικούς λόγους», Βήμα.
- Τσιμπούκης, Π., (06-07-2000), «Προσφυγή στο ΣτΕ για τις ταυτότητες», Βήμα.
- Τσιόρδα, Δ., (10-09-2000), «Του σταυρού η πρεμιέρα», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
- Τσουδερού, Β., (02-06-2000), «Σωστή λύση η Παιανία», Ελευθεροτυπία.
- Τσουκαλάς, Κ., (18-01-1993), «Άλλο Πολιτεία, άλλο Εκκλησία», Ελευθεροτυπία.
- Φωτόπουλος, Ν., (09-03-2000), «Ιερά τρομοκρατία στη Θεσσαλονίκη», Ελευθεροτυπία.

- Φωτοπούλος, Β., (08-06-2000), «Πρόσχημα οι ταυτότητες θέλουν εξουσία», Ελευθεροτυπία.
- Χουλιάρης, Α., (23-04-2000), «Ταυτότητες της Ορθοδοξίας», Βήμα.

